

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 24 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2025

Mukâtil Rivayetlerinin Tefsir Literatürüne İntikal Süreci

The Transmission Process of Muḳâtil's Narrations in Tafsîr Literature

Sorumlu Yazar | Corresponding Author

Ayşegül BALIK

Arş. Gör. | Res. Asst.

Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir

Trabzon University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Tafsir

Trabzon | Türkiye

aysegulbalik@trabzon.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7808-844X>

Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU

Prof. Dr. | Prof.

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology/Department of Basic Islamic Sciences, Tafsir

Rize | Türkiye

suleyman.mollabrahimoglu@erdogan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-6175-9107>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 04.02.2025

Kabul Tarihi | Accepted: 07.05.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

Atıf | Cite As

Balık, Ayşegül–Mollaibrahimoğlu, Süleyman. “Mukâtil Rivayetlerinin Tefsir Literatürüne İntikal Süreci”. *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/1 (2025), 245-267. <https://doi.org/10.14395/hid.1633271>

Yazar Katkı Oranları:

Araştırmanın Tasarımı : Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)

Veri Toplanması : Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)

Araştırma-Veri Analizi-Doğrulama : Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)

Makalenin Yazımı : Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)

Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi : Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Bu çalışmanın Abstract kısmının hazırlanması sırasında yazarlar 'proof reading' amacıyla ChatGPT ve DeppL araçlarını kullanmıştır. Bu araçları/hizmetleri kullandıktan sonra yazarlar içeriği gerektiği gibi gözden geçirip düzenlemiş ve yayının içeriğinin tüm sorumluluğunu üstlenmiştir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contribution Rates:

Conceptualization : Author-1 (%60) - Author-2 (%40)

Data Curation : Author-1 (%60) - Author-2 (%40)

Investigation-Analysis-Validat : Author-1 (%60) - Author-2 (%40)

Writing : Author-1 (%60) - Author-2 (%40)

Writing - Review & Editing : Author-1 (%60) - Author-2 (%40)

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: During the preparation of the abstract of this study, the authors used ChatGPT and DeepL tools for proofreading purposes. After utilizing these tools/services, the authors thoroughly reviewed and revised the content as necessary and assumed full responsibility for the content of the publication.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

The Transmission Process of Muḳātil's Narrations in Tafsīr Literature*

Abstract

Muḳātil b. Sulaymān (d. 150/767), the author of the earliest complete tafsīr that has survived to the present day, remains an influential figure in exegetical studies despite the severe criticisms directed at him. From the fourth century AH onwards, his name began to appear more frequently in tafsīr works, accompanied by a noticeable increase in citations from his interpretations. Although some studies have identified this phenomenon, the transmission journey of direct and indirect quotations from Muḳātil has not been thoroughly examined. Notably, certain pieces of information attributed to Muḳātil in both classical and modern tafsīr works do not correspond to the printed editions of his tafsīr. It is known that Muḳātil's narrations were transmitted through two different recensions, one from Baghdad and the other from Merv. The critical editions of his tafsīr available today are based on manuscripts that have survived from the Baghdad recension. According to the introduction of *al-Kashf wa'l-Bayān* by al-Tha'labī (d. 427/1035), reports from the Merv recension were incorporated into *al-Kashf* but have not survived as an independent work. Researchers interested in this issue argue that the presence of narrations in various tafsīr works that do not align with the existing recension of Muḳātil's tafsīr is due to the transmission of his commentary through two different recensions, with possible alterations in one of them. Some have even suggested that these modifications may have been made by Muḳātil himself. While there is evidence supporting these possibilities, one overlooked aspect is that narrations attributed to Muḳātil, which differ from his extant tafsīr, have been repeatedly cited in various tafsīr works. Some of these narrations exhibit variations as they appear across different commentaries. It is plausible that those narrations that are inconsistent with the existing recension but widely cited in tafsīr works originate from the other recension of Muḳātil's tafsīr. However, in some cases, a particular narration has undergone gradual modifications over centuries. Moreover, exegetes who incorporated these narrations—sometimes with minor alterations—did not disclose their own involvement in the transmission process, and the revised narrations continued to be attributed to Muḳātil. This phenomenon highlights one of the problematic aspects of the tafsīr transmission tradition—namely, the issue of attribution. Additionally, certain interpretations found in Muḳātil's tafsīr have been transmitted by some exegetes without citing their source. These interpretations were not previously attributed to any other exegete in the works compiling early tafsīr reports. The fact that this exegetical material was not assigned to another mufasssır suggests that Muḳātil played a crucial role in transmitting some of this material from oral culture and lost exegetical treatises into the written sources available today. The tendency of some mufasssırs to omit Muḳātil's name when transmitting his interpretations implies that they may have felt the need to conceal their reliance on his work. The frequency of such cases indicates that the negative perception of Muḳātil persisted among exegetes for a long time. However, the fact that these narrations were included—albeit with distancing phrases—demonstrates that exegetes could not ignore Muḳātil's authority in tafsīr. These findings are significant in revealing Muḳātil's implicit influence on tafsīr literature. Another noteworthy observation is that even those exegetes who frequently mention Muḳātil's name—such as al-Tha'labī—sometimes incorporate his narrations without explicitly citing him. This inconsistency suggests that mufasssırs did not adhere to a standard approach in citing tafsīr narrations. The alignment of quotations from Muḳātil found in various tafsīr works with the critical editions of *al-Tafsīr al-Kabīr*, along with the modifications they underwent, has been determined using document analysis, textual analysis, and comparative methods. The research employed the *al-Maktaba al-Shamela* program for intra-textual searches and identifying textual discrepancies, focusing exclusively on the sources available in the program. Additionally, for the citation of certain works, editions that are not available in *Shamela* were also consulted.

Keywords: Tafsīr, Muḳātil b. Sulaymān, Narration, Process of Narrations, Isnād.

Muḳātil Rivayetlerinin Tefsir Literatürüne İntikal Süreci**

Öz

Günümüze ulaşan ilk tam tefsirin müellifi Muḳātil b. Süleyman (ö. 150/767), hakkında yapılmış ağır tenkitlere rağmen müfessırlerin istifade etmekten geri durmadıkları bir isimdir. Hicri dördüncü asırdan itibaren tefsirlerde adının geçmeye başladığı ve ondan yapılan alıntılarının sayısında bu yüzyıldan sonra belirgin bir artış olduğu görülmektedir. Bu durumun tespitine dair bazı çalışmalar yapılmış olmakla birlikte Muḳātil'den doğrudan ya da dolaylı yoldan yapılan alıntılarının nakil serüveni detaylıca incelenmemiştir. Nitekim gerek klasik gerekse modern

* This article is derived from the ongoing doctoral dissertation titled "The Influence of Mukatil b. Sulayman's Tafsir on Classical Period Tafsirs", conducted under the supervision of Prof. Dr. Süleyman MollaiBRAHİMOĞLU at the Graduate School of Recep Tayyip Erdoğan University.

** Bu makale Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsüne bağlı olarak Prof. Dr. Süleyman MollaiBRAHİMOĞLU danışmanlığında devam etmekte olan "Muḳātil b. Süleyman Tefsirinin Klasik Dönem Tefsirlere Etkisi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

dönem tefsirlerinde Mukâtil'e isnad edilerek yer verilen bilgilerin bir kısmı tefsirin matbu nüshaları ile uyumlanmamaktadır. Bilindiği kadarıyla Mukâtil rivayetleri Bağdat ve Merv olmak üzere iki farklı tarik ile aktarılmıştır. Tefsirin tahkikli baskıları, günümüze ulaşan Bağdat tarihli yazmalardan hareketle hazırlanmıştır. Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân* adlı tefsirinin mukaddimesinde belirttiğine göre Mukâtil tefsirinin Merv tarikinden rivayetler el-Keşf'te yer almakla birlikte müstakil olarak günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla bu konuyla ilgilenen araştırmacılara göre farklı tefsirlerde Mukâtil'in mevcut nüshası ile uyumlu olmayan rivayetler bulunmasının sebebi Mukâtil tefsirinin iki farklı tarik ile sonrasına aktarılmış olması ve tariklerden birinde bazı değişikliklerin yapılmış olmasıdır. Bu değişikliklerin bizzat Mukâtil tarafından yapılmış olması ihtimalinden de bahsedilmiştir. Bu ihtimallerin geçerliliğini gösteren veriler olmakla birlikte araştırmacıların dikkat çekmediği bir husus daha vardır. O da tefsirlerde yer alan ve mevcut Mukâtil tefsirinden farklı olan bazı Mukâtil rivayetlerinin birçok tefsirde tekrarlanması, bazılarının ise tefsirden tefsire değişiklik göstermesidir. Mevcut nüsha ile uyumlu olmayıp birçok tefsirde tekrarlanan Mukâtil rivayetlerinin gerçekten tefsirin diğer tarikinden kaynaklanmış olması ihtimali düşünülebilir. Ancak bazı durumlarda aynı konudan bahseden bir rivayetin asırlar geçtikçe değişip dönüştüğü görülmüştür. Dahası bu rivayetlere ufak müdahalelerle de olsa yer veren müfessirlerin isimleri hep gizli kalmış, rivayetin yeni formuyla Mukâtil'e isnadına devam edilmiştir. Dolayısıyla Mukâtil rivayetlerinin aktarımında bazı hatalar yahut müdahaleler olmuş ve bunlar daha sonra rivayetleri asıl kaynağına müracaat etmeden aktaran müfessirlerce tekrarlanmış gibi görünmektedir. Bu vakia tefsir nakil geleneğinin problemleri yönlerinden birini - tefsirde isnad sorununu- gündeme getirmektedir. Diğer taraftan Mukâtil tefsirinde yer alan bazı bilgi ve yorumlar kimi müfessirler tarafından kaynak belirtilmeden nakledilmiştir. Söz konusu yorumlar erken dönem tefsir rivayetlerini derleyen eserlerde Mukâtil'den önceki başka bir isme isnad edilmemiştir. Bu bilgilerin başka bir müfessire isnad edilmemiş olması, söz konusu tefsir malzemesinin bir kısmının hem şifahi kültürden hem de günümüze ulaşamayan tefsir risalelerinden mevcut yazılı kaynaklara aktarımında Mukâtil'in etkin rolünü göstermektedir. Müfessirlerin Mukâtil'in adını zikretmemek şeklindeki bu tavrı onların kaynağı büyük ihtimalle Mukâtil tefsiri olan bilgileri naklederken bunu gizleme ihtiyacı hissettiklerini düşündürmektedir. Bunun örnekleri azımsanmayacak kadar çoktur. Bu durum Mukâtil hakkındaki olumsuz algının müfessirler nezdinde uzun süre etkisini sürdürdüğünün bir göstergesi addedilebilir. Ancak temriz siygasıyla da olsa müfessirlerin bu rivayetlere yer vermeleri, Mukâtil'in tefsirdeki otoritesine kayıtsız kalamadıkları şeklinde değerlendirilebilir. Bu konudaki tespitler, Mukâtil'in tefsir literatüründeki örtük etkisini de göstermesi bakımından önemlidir. Dikkat çekici başka bir durum da Sa'lebî gibi tefsirinde Mukâtil'in adını sıklıkla zikreden müfessirlerin bile bazen ondan gelen rivayetlere kaynak belirtmeden yer vermeleridir. Bu tutum ise müfessirlerin tefsir rivayetlerinde standart bir tavrının olmadığını düşündürmektedir. Tefsirlerde Mukâtil'den yapılan alıntılar, *et-Tefsîrü'l-kebîr*'in tahkikli baskıları ile uyum durumu ve uğradığı müdahaleler doküman analizi, metin analizi ve mukayese yöntemleriyle tespit edilmiştir. Çalışmada metin içi taramalar ve metinler arası farkların tespiti el-Mektebetü's-Şamile programı üzerinden yapılmış ve yalnızca programda yer alan eserler esas alınmıştır. Bazı eserlerin kaynak gösteriminde Şamile'de yer almayan baskılardan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mukâtil b. Süleyman, Rivayet, Nakil Süreci, İsnad.

Giriş

Mukâtil b. Süleyman tefsir sahasının önemli şahsiyetlerinden biridir. Her ne kadar kendisinden sonra bir buçuk asır boyunca adından neredeyse hiç bahsedilmemiş olsa da hicri dördüncü asırdan itibaren tefsirlerde adının geçmeye başladığı ve devam eden yüzyıllarda ondan yapılan alıntılarının sayısında belirgin bir artış olduğu görülmektedir. Günümüze ulaşan *et-Tefsîrü'l-kebîr*, *el-Vücûh ve'n-nezâir* ve *Tefsîrü'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân* isimli üç eseri de kendi türlerinin en kadim örnekleridir. Bilhassa Kur'an'ın baştan sona tamamını kapsayan ilk tefsir olan *et-Tefsîrü'l-Kebîr* adlı eseri hakkında çok sayıda akademik çalışma yapılmış, eser farklı açılardan incelenmiştir.¹ Mukâtil tefsirinin sonrasına etkisi ve Mukâtil rivayetlerinin literatüre aktarım keyfiyeti ise sınırlı bir bağlamda incelenmiştir. Nitekim bu konuda bir seminer çalışması hazırlamış olan İshak Yazıcı, Mukâtil ve Semerkandî (ö.373/983) tefsirini mukayese ederek

¹ Mukâtil hakkında yapılmış çalışmaların bir dökümü ve değerlendirmesi için bk. Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi-es-Sa'lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman Rivayetleri* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 61-66; Ömer Türker, *Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu-Mukâtil b. Süleyman'dan Hareketle Bir İnceleme* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 11-18. Bu konudaki tüm çalışmalar hakkında değerlendirme yapmak bu makale için gerekli görülmemiştir. Bu çalışmaların bir kısmına bu makalenin hazırlanmasına temel teşkil eden ve devam etmekte olan doktora tezinde yer verilmiştir. Bununla birlikte bu makale "Mukâtil'in tefsir literatürüne etkisi" ve "Mukâtil rivayetlerinin nakil serüveni" gibi daha spesifik konulara odaklanması sebebiyle özellikle bu alana işaret eden çalışmaların değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Semerkindî tefsirinde yer alan Mukâtil rivayetlerini incelemiştir.² Aynı konuda 2024 yılında bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.³ Bu tezde yazar Semerkandî tefsirinde yer alan Mukâtil rivayetlerinin Mukâtil tefsiri ile uygunluk durumunu detaylı bir şekilde incelemiştir. Söz konusu tez, Yazıcı'nın çalışmasının güncel ve daha sistematik bir versiyonu olmakla birlikte tezde bu çalışmaya atıfta bulunulmadığı görülmektedir.⁴ Alman oryantalist Josef van Ess (1934-2021) hicrî 2. ve 3. asırlarda teoloji ve toplumu ele aldığı eserinde Mukâtil hakkında bilgiler vermiş ve ondan gelen rivayetlerin Sa'lebî'ye hangi tariklerle ulaştığını göstermiştir.⁵ Van Ess tefsirin iki farklı tariki arasında bazı uyumsuzluklar bulunduğunu tespit etmiş ve bu uyumsuzlukların ideolojik saiklerle yapılan kasıtlı tahrifler olabileceği ihtimalini öne sürmüştür.⁶ Mehmet Akif Koç *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi* adlı çalışmasında Sa'lebî tefsirindeki Mukâtil rivayetlerini incelemiş ve bunların bir kısmının Sa'lebî aracılığıyla sonraki bazı tefsirlere aktarıldığını dile getirmiştir. Ayrıca Mukâtil rivayetlerinin literatürde ne sıklıkla yer aldığını göstermek amacıyla bazı tefsirlerdeki Mukâtil atıflarının sayısını tespit etmiştir.⁷ Bunların dışında van Ess'in iddia ettiği ideolojik ve sistematik bir tahrif faaliyetini doğrulayacak örnekler rastlanmadığını ancak tefsirin üç yerinde birtakım ayrıntıları yok etmeye yönelik tahriflerin yapılmış olabileceğini belirtmiştir.⁸ Suat Mertoğlu ise "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü" başlıklı makalesinde tefsirlerde Mukâtil'den yapılan alıntılara dair analizlere yer vermiş ve Mukâtil rivayetlerinin bir tefsirden diğerine hangi kanallarla aktarılmış olabileceğine kısmen değinmiştir. Bununla birlikte tefsir dışındaki sahalarda kaleme alınmış eserlerde de Mukâtil'in etkisini tespiti yönelik bazı çıkarımlarda bulunmuştur.⁹ Ömer Dinç, tefsir tarihinin erken dönemlerinde nakil anlayışının incelendiği ve sonradan kitap olarak basılan doktora tezinde Mukâtil ve tefsirine dair ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler bulunmaktadır.¹⁰

Bu konuda yukarıda zikredilen araştırmalarda, Mukâtil tefsirinin matbu nüshaları ile diğer tefsirlerde -özellikle Sa'lebî tefsirinde- yer alan Mukâtil rivayetleri arasındaki ihtilafların, tefsirin tarikleri arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı hususunda bir fikir birliğinden söz edilebilir. Bunun yanında Mukâtil'den nakilde bulunan bazı müfessirlerin rivayetler üzerinde birtakım tasarruflarda buldukları ve kimi zaman aktardıkları bilgiyi kaynağına isnad ederken yeterince özenli davranmamış olabilecekleri de üzerinde durulması gereken bir ihtimaldir. Bu iddiayı delillendirebilecek bazı örnekler bu makalede detaylı bir şekilde analiz edilecektir. Makalenin özgün katkısı da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bir diğer katkı da Mukâtil'in rivayetlerini temriz siygasıyla (قيل) yahut genel bir ifadeyle (قال المفسرون veya قال بعضهم) nakleden müfessirlerin tespit edilmesidir. Mukâtil hakkında yapılmış çalışmalarda isim vermeden Mukâtil'den yapılan alıntılara dair tespitler yer almamaktadır. Diğer taraftan, ondan doğrudan yapılmış gibi görünen alıntıların

² İshak Yazıcı, *Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin, Mukatil İbn Süleyman'ın Tefsiri ile Olan Münasebeti* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Seminer Çalışması, 1979[?]).

³ Abdullah Abdulkareem Mohammed Al-Obaidi, *Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Tefsirü'l-Kur'âni'l-Kerim Adlı Eserindeki Mukâtil b. Süleyman Rivayetlerinin Mukâtil'in Kendi Tefsirindekilerle Mukayesesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

⁴ Yazıcı'nın bu çalışması İSAM Kütüphanesi depo bölümünde mevcuttur. Ancak dijital veri tabanlarında bu çalışmaya erişim imkânı bulunmamaktadır. Dolayısıyla 2024 yılında Obaidi tarafından hazırlanan tez Semerkandî tefsirindeki Mukâtil rivayetlerinin incelenmesi konusunda yapılmış ikinci bir araştırma olmakla birlikte ilkinin aksine dijital ortamda erişilebilir olması açısından da önemlidir.

⁵ Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra* (Berlin: Walter de Gruyter, 1992), 2/519, 521.

⁶ van Ess, *Theologie*, 2/522, 528-529.

⁷ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 69, 89.

⁸ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 74-78.

⁹ M. Suat Mertoğlu, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2021), 183-222.

¹⁰ Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (Ankara: İSAM Yayınları, 2022), 223-245.

nakil serüveni detaylıca incelenmemiş, rivayetlerin geçirdiği dönüşüm ve uğradığı müdahalelerin kaynağına odaklanılmamıştır. Ayrıca bu makale Mukâtil'in etkisi hakkındaki araştırmayı klasik dönemin yanı sıra modern dönemi de kapsayacak şekilde genişleterek alana katkı sunmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda makalenin amacı Mukâtil rivayetlerinin klasik ve modern dönem tefsirlerine intikal sürecini, ondan doğrudan alıntı yapan aracı müfessirler üzerinden takip ederek ortaya koymak olarak ifade edilebilir. Makalede bu amaca matuf olarak yer verilen örnekler aynı zamanda müfessirlerin tefsir yazımında takip ettikleri yöntemlere ışık tutmakta ve tefsir nakil geleneğinin bazı sorunlu taraflarını da göstermektedir. Böylece özellikle tefsirde rivayet ve dirayet ayrımının geçerliliği ve işlevselliği hakkında dile getirilen endişelerin haklılığı bir kez daha net bir şekilde ortaya konmuş olmaktadır.

Araştırmada ilahiyat alanında sıklıkla kullanılan doküman analizi, metin analizi ve mukayese yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemlerin uygulandığı örneklem, "Mukâtil rivayetlerinin tefsir literatürüne intikali" şeklinde ifade edilen başlıktan anlaşıldığı üzere oldukça geniş bir kapsamı ifade etmektedir. Bu geniş kapsamı ihata edebilmeyi mümkün kılmak adına çalışmanın sınırlılıklarının iyi belirlenmesi gerekmektedir. Literatürdeki eserler arasından bu konuda yapılmış çalışmalarda Mukâtil rivayetlerine sıklıkla yer verdiği tespit edilen ve etki gücü yüksek en erken tarihli olanlar -Semerkandî, Sa'lebî ve Mâverdî (ö. 450/1058) tefsirleri- makalede "aracı/aktarıcı" tefsirler olarak belirlenmiştir. Erken dönem tefsirleri denince akla ilk gelen isimlerden biri olan Taberî ise tefsirinde Mukâtil'den neredeyse hiç doğrudan alıntıda bulunmadığı için kapsam dışı bırakılmıştır.¹¹ Mezkûr müfessirlerden Semerkandî'nin Mukâtil'den yaptığı nakiller ve bunların Mukâtil tefsiri ile uygunluk durumu yukarıda belirtildiği gibi Obaidî'nin çalışmasında incelenmiştir. Dolayısıyla Semerkandî tefsiri ile ilgili veriler, söz konusu çalışmadan aktarılmıştır. Seçilen diğer iki tefsire dair veriler ise bu makale kapsamında yapılan araştırma sonucunda elde edilmiştir. Bu doğrultuda Sa'lebî ve Mâverdî'nin tefsirlerinde Mukâtil'in ismi tasrih edilerek yapılan alıntılar teker teker incelenip bunların Mukâtil tefsiri ile uyumluluk durumu kaydedilmiştir. Bu alıntılar arasından seçilen örneklerin ilerleyen yüzyıllarda tefsirlerde nakledilip nakledilmediği, hatalı yahut uyumsuz nakillerdeki hataların tekrarlanıp tekrarlanmadığı tespit edilmiştir. Bu amaçla söz konusu tefsirlerde Mukâtil'e isnad edilip ihtilaf barındırdığı tespit edilen rivayetlerin izi modern döneme kadar sürülmüştür. Böylece Mukâtil rivayetlerinin serencamı, rivayetlere yapılan müdahaleler, bunların kaynağı ve doğurduğu sonuçlar gösterilmiştir. Ayrıca hem rivayetleri başka müfessirlerden aldığı halde aracı kaynağı gizleyerek Mukâtil'e isnad eden müfessirler hem de hiçbir kaynak belirtmeden bunları eserlerine alan müfessirler tespit edilmiştir. Elbette sonuçların hepsine makalede yer verilmemiş, makale hacmi sınırlarını aşmayacak ve okuyucuya bir fikir sağlayacak miktarda örnekle iktifa edilmiştir. Toplanan veriler büyük oranda dijital veri tabanları kullanılarak elde edilmiştir. Tefsir metinleri Şamile programı aracılığıyla taranmış, programda yer almayan eserler çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bununla birlikte zaman zaman kaynakların programda yer almayan muhtelif baskılarından da yararlanılmıştır.

1. Aracı Tefsirlerde Mukâtil'den Yapılan Alıntılar

Makalede aracı tefsirler olarak ele alınan Semerkandî, Sa'lebî ve Mâverdî'nin tefsirlerinde Mukâtil'den çok sayıda alıntı yapıldığı görülmektedir. Bu alıntılar Mukâtil'in bugün elimizde

¹¹ Tespit edilebildiği kadarıyla Taberî yalnızca bir yerde Süfyân vasıtasıyla Mukâtil'den nakilde bulunmuş, onun dışında Mukâtil rivayetlerine yer vermemiştir. Taberî'nin Mukâtil'den örtük olarak bilgi aktarıp aktarmadığı ise ayrı bir araştırma konusu olarak incelenmeyi beklemektedir. Taberî'nin Mukâtil'den aktardığı rivayet için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecer, 2001), 15/212.

bulunan tefsiri ile uyum durumu açısından incelenmiştir. Sa'lebî'nin tefsiri *el-Keşf ve'l-beyân*'da yaklaşık¹² 570, Mâverdî'nin *en-Nüket ve'l-uyûn*'unda ise tespit edilebildiği kadarıyla 374 Mukâtil rivayeti bulunmaktadır. *el-Keşf*'te yer alan atıfların 463 tanesi bu çalışmaya veri sağlaması amacıyla incelenmiş; 307 tanesinin uyumlu (%65,75), 93 tanesinin hatalı/kismen uyumlu (%20), 66 tanesinin ise uyumsuz olduğu (%14,25) tespit edilmiştir. *en-Nüket*'te yer alan 374 alıntıdan 280 tanesi Mukâtil tefsiri ile uyumlu (%74,86), 29 tanesi hatalı/kismen uyumlu (%7,75), 63 tanesi ise uyumsuzdur (%16,84). Semerkandî tefsirinde yer alan Mukâtil rivayetleri ile ilgili veriler ise başka bir çalışmadan alınmıştır. Bu çalışmaya göre Semerkandî tefsirinde toplam 584 Mukâtil rivayeti bulunmaktadır. Bunlardan 63'ünün Mukâtil tefsirindeki içerik ile birebir aynı olduğu, 27'sinin Mukâtil tefsirinde yer almadığı, 204 rivayetin özetlenerek aktarıldığı, 100 kadarının birtakım ilavelerle nakledildiği, 106 rivayette lafızlar farklı olmakla birlikte mananın korunduğu,¹³ 84'ünün lafız ve mana olarak farklı olduğu belirtilmiştir.¹⁴ Bu 6'lı tasniften anlaşıldığı kadarıyla Semerkandî tefsirindeki Mukâtil rivayetleri de büyük oranda mevcut Mukâtil tefsiri ile uyumludur. Ancak bu çalışmada eksik olan husus, Semerkandî'nin aktardığı rivayetleri kısaltırken ya da ilavelerle açıklarken kritik müdahalelerde bulunup bulunmadığının tespittir. Sözelimi bu tasnifte Semerkandî'nin kısaltarak naklettiği rivayetlerin bir kısmında manayı muhafaza edip ifadeyi muhtasar hâle getirmesi söz konusu iken bir kısmında önemli bilgileri çıkardığı ya da eklediği görülmektedir.¹⁵ Bu iki tür rivayetin aynı kategoride bulunması Semerkandî'nin rivayetler üzerinde ne ölçüde tasarrufta bulunmuş olabileceğini yüzde olarak ifade etmeyi zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla bu makalede Semerkandî tefsirinde Mukâtil'den yapılan alıntılarla ilgili yukarıda belirtilen sayılarla yetinilmiş, bunların Mukâtil tefsiri ile uyum durumunu ifade eden oransal verilere yer verilememiştir. Bununla birlikte tikel örnekler üzerinden bir fikir vermeye çalışılmıştır.

Diğer iki tefsirde de Mukâtil'den nakledilen rivayetlerinin büyük bir kısmı Mukâtil'in mevcut tefsiri ile uyumlu görünmektedir. Öte yandan uyumlu olduğu belirtilen rivayetlerin hepsinin Mukâtil tefsiri ile bire bir örtüştüğü söylenemez. Nitekim konu ve anlam aynı olmakla birlikte kimi zaman

¹² Şamile programında metin içi tarama imkânı sağlayan arama butonunda, tarama verileri girilirken bazı isimleri dışarda bırakma seçeneği (يس) bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleyman ile karışması muhtemel isimleri taramaya dahil etmemek amacıyla bu kısma Mukâtil b. Hayyân ve Muhammed b. Mukâtil isimleri yazılmıştır. İlk veriler bu şekilde yapılan tarama ile elde edilmiştir. Fakat daha sonra bu yöntemin başta fark edilemeyen bir hatası olduğu tespit edilmiştir. Nitekim taramanın dışında bırakılan isimler ile Mukâtil'in adı aynı sayfada geçmişse bu kez o sayfalardaki Mukâtil rivayetleri sonuçlar arasında yer almaması dolayısıyla bunlar gözden kaçmıştır. Daha sonra bu hata düzeltilmeye çalışılmışsa da Sa'lebî tefsirinde geçen Mukâtil rivayetleri ile ilgili net bir sayı vermekten kaçınılmış, hata payı bırakılarak yaklaşık sayı verilmiştir. Bunların arasından detaylı olarak incelenen rivayet sayısı 463'tür. Dolayısıyla yaklaşık 100 kadar rivayet bu araştırmanın dışında kalmıştır. Belirtilmesi gereken diğer husus da taramada kullanılan baskının hangisi olduğudur. *el-Keşf*'in programda iki baskısı mevcuttur. Metin analizlerinde esas alınan baskı daha detaylı bir şekilde tahkik edilmiş olan 2015 tarihli Dârü't-Tefsir baskısıdır. Ancak bu baskının dipnotlarında bulunan isimler de tarama sonuçlarına dahil olduğu için Mukâtil isminin geçtiği sonuçların sayısı 1200'lere çıkmakta, bu da veri süzmeyi zorlaştırmaktadır. Bu sebeple dipnotlar bakımından daha sade olan 2002 tarihli Dâru İhyâi't-Türâs baskısı taramaya daha elverişli bulunduğu için tercih edilmiştir. Bu ikili kullanım aynı zamanda baskılar arasındaki farklılıkları ve hataları da tespit etmeye imkân sağlamış, dolayısıyla çalışmayı zenginleştirmiştir.

¹³ Burada yazar sehven "lafzı aynı manası farklı olanlar" ifadesini kullanmıştır. Fakat öncesi ve sonrasında kullandığı ifadelerden bu kategori ile lafzı farklı olmakla birlikte aynı manayı ifade eden rivayetleri kastettiği anlaşılmaktadır; bk. Obaidi, *Semerkandî'nin Eserindeki Mukâtil Rivayetleri*, 3-4.

¹⁴ Obaidi, *Semerkandî'nin Eserindeki Mukâtil Rivayetleri*, 3-4.

¹⁵ Örneğin en-Nisâ 4/19 ile ilgili yazarın Ek-1 Tablo-1'de verdiği örnekte yalnızca bir ihtisar değil aynı zamanda zikredilen isimlerin birinin yazımında ihtilaf da söz konusudur; bk. Obaidi, *Semerkandî'nin Eserindeki Mukâtil Rivayetleri*, 58. Metinlerin asılları için bk. Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman (et-Tefsîrü'l-kebir)*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002), 1/364; Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/342. Aynı şekilde el-En'âm 6/91 hakkında Ek-1 Tablo-1'de yer alan örnekte de ihtisardan ziyade Mukâtil tefsirinde bulunmayan hatalı bir bilgi yer almaktadır. Dolayısıyla bu örneğin Mukâtil tefsiri ile uyumlu olmayan ya da hatalı alıntılar şeklinde kategorize edilmesi daha uygun olacaktır; bk. Obaidi, *Semerkandî'nin Eserindeki Mukâtil Rivayetleri*, 60. Metinlerin asılları için bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 1/575; Semerkandî, *Tefsîr*, 1/500.

mana rivayeti şeklinde lafızların değiştirildiği yahut konunun özetlendiği görülmektedir. Hatalı yahut kısmen uyumlu olarak tasnif edilen alıntılarda genellikle bağlamın korunduğu ancak bazı kritik bilgilerin değiştiği fark edilmiştir. Söz gelimi Mukâtil âyetin nüzül sebebi hakkında bilgi verirken olayla ilgili bazı şahısların ismini zikretmiş, Sa'lebî yahut Mâverdî bu olayı Mukâtil'den aktarmış ancak isimleri farklı zikretmişse bu şekildeki alıntılar hatalı/kısmen uyumlu kategorisinde değerlendirilmiştir. Uyumsuz denilen alıntılarda ise ya aynı konuda Mukâtil'in ifade ettiğinin tam tersine bir görüşün ona isnadı söz konusudur ya da ona isnad edilen bilgi Mukâtil tefsirinde hiç geçmemektedir.

Alıntıların uyum açısından tasnifi ile ilgili yer verilen değerlendirmeler dikkate alındığında yukarıda zikredilen sayılar şunu göstermektedir: Mukâtil'in adı verilerek yapılan nakillerin azımsanmayacak bir kısmında az ya da çok değişiklikler mevcuttur. Ortalama %15'lik bir kısmı ise Mukâtil'in tefsiri ile uyuşmamaktadır.

Bu ihtilafın kaynağının tespiti amacıyla tefsir ve hadis kaynakları taranmış, bunların sonraki tefsirlerde izleri sürülmüş ve bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Varılan neticeye göre ileride örnekleri zikredileceği üzere Mukâtil rivayetleri nakledilirken bazı değişikliklere uğramış ve bunun kaynağı ilk etapta Semerkandî, Sa'lebî ve Mâverdî olmuştur.¹⁶ Öte yandan bu müfessirlerden aktarım yaptığı halde rivayet üzerinde yeniden tasarrufta bulunan başka müfessirler, rivayetlerin değişim ve dönüşüm sürecine dâhil olmuşlardır.

2. Mukâtil Rivayetlerinin Nakil Süreci: Yapılan Müdahaleler

Bu konuda ulaşılan ilk tespit, müfessirlerin Mukâtil'den bir nakilde bulunurken rivayet üzerinde birtakım tasarruflarda bulduklarıdır. Bu bağlamda kimi zaman rivayetin lafızlarına ve formuna müdahale edildiği kimi zaman da rivayetin isnad edildiği isme rivayetin aslında bulunmayan bir künyenin sonradan ilave edildiği görülmüştür. Bazı durumlarda iki farklı müfessire ait rivayetlerin birleştirilip tek bir rivayet gibi nakledildiği ve bu esnada bazı verilerin kaybolduğu tespit edilmiştir. Tüm bu tespitleri ortaya koyan detaylı analizlere üç başlık halinde yer verilecektir.

2.1. Rivayetin Lafızlarına ve Cümle Kurgusuna Müdahale Edilmesi

Mukâtil tefsirinde yer alan ve erken dönemde başka bir isme isnad edildiğine rastlanmayan bazı bilgilerin, muhtelif tefsirlerde yer aldığı ancak rivayetin aslından farklılaştığı tespit edilmiştir. Bir rivayetin literatüre nasıl yayıldığını detaylı bir şekilde ele almayı sağlayan bir örnek Bakara sûresindeki "Ehl-i kitap'tan kâfirler ve putperestler rabbinizden size iyi bir şey indirilmesini istemezler. Hâlbuki Allah rahmetini ancak dilediğine tahsis eder. Allah büyük lütuf sahibidir" mealindeki 105. âyetin nüzül sebebi hakkında Mukâtil tefsirinde yer alan bir rivayettir. Mukâtil'in verdiği bilgilere göre ensardan bir grup, Yahudilerden anlaşmalı oldukları kimseleri İslâm'a davet etmişler, Yahudiler de "Siz bizi, bizim içinde bulunduğumuzdan daha hayırlı bir şeye çağırmadınız. Sizin hidayet üzere olmanızı ve dediğiniz gibi olmasını temenni ederiz" şeklinde

¹⁶ Örneğin Hüd sûresi 40. âyette geçen "tennûr" kelimesi ile ilgili Mukâtil'in açıklamalarını nakleden Sa'lebî'nin Mukâtil'e isnad ettiği rivayette Mukâtil tefsirinde bulunmayan bir detay yer almaktadır. O da söz konusu tennûrun Hz. Âdem'e ait olduğu bilgisidir. Bu ilave Sa'lebî'den önce bu konuda Mukâtil'den görüş nakleden Semerkandî tefsirinde geçmemektedir. Ancak Sa'lebî'den sonra bazı müfessirler tarafından bu ilaveli nakil tekrarlanmıştır; bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 2/282; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/126; Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, thk. Salâh b. Sâlim b. Saïd Bâ'usmân vd. (Cidde: Dârü't-Tefsîr, 2015), 14/360-361; el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vd. (Riyad: Dâru Tayyibe, 1997), 4/176; Ebû Abdillâh Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûni-İbrâhim Etfeyyîş (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1964), 9/34; Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fi me'âni't-tenzil*, thk. Muhammed Ali Şâhin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlimiyye, 1415/1994-1995), 2/484; el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'âni kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr* (Kahire: Matbaatü Bulak, 1285/1868-1869), 2/57; Muhammed Senâullah el-Mazharî, *Tefsîrü'l-Mazharî*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnûsî (Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412/1992), 5/86. Benzer örneklere makalenin devamında yer verilecektir.

bir karşılık vermişlerdir.¹⁷ Bunun üzerine âyet nazil olmuş ve Allah onların asla Müslümanlar için hayır dilemeyeceklerini buyurarak onları yalanlamıştır.¹⁸ Buna göre Yahudiler aslında kastetmedikleri bir şey söylemiş, gerçek düşüncelerini içlerinde saklamışlar, Allah da onların bu iki yüzlülüklerini açığa çıkarmıştır.

Mukâtil'in sunduğu bilgiler, sonrasında pek çok müfessir tarafından birtakım farklılıklarla eserlerine alınmıştır. Bu müfessirlerden yalnızca Semerkandî Mukâtil'in adını zikretmektedir. Sonrasında Sa'lebî, Vâhidî (ö.468/1076), Begavî (ö.516/1122), Hâzin (ö.741/1341), Ebû Hayyân (ö.745/1344), Uleymî (ö.928/1522), Mazharî (ö.1225/1810) ve Âlûsî (ö.1270/1854) mezkûr rivayeti kaynağına işaret etmeden yahut Mukâtil'den sonraki bir isme isnad ederek ve birtakım değişikliklerle nakletmişlerdir.

Mukâtil'in ifadeleri şu şekildedir:

... وذلك أن الأنصار دعوا خلفاءهم من اليهود إلى الإسلام، فقالوا للمسلمين: ما تدعوننا¹⁹ إلى خير مما نحن عليه، وددنا أنكم على هدى وأنه كما تقولون...

İlk olarak “anlaşmalı olunan kimseler” anlamındaki “حليف” kelimesinin çoğulu olan “خلفاء” sözcüğü Mukâtil tefsirinin her iki tahkikinde de “halifeler” anlamı verecek şekilde noktalı olarak (خلفاء) yazılmıştır.²⁰ Bu hata sonraki müfessirler tarafından düzeltilmiştir. Öte yandan “ما تدعوننا” ifadesindeki “ما” edatının nefy edatı mı yoksa ism-i mevsul mu olduğu net değildir. İsm-i mevsul olarak kabul edildiğinde “إلى” harf-i cerinden sonra bir zamir eksikliği hissedilmektedir. Nitekim sonraki müfessirlerin hepsi bu harfi ceri “إليه” şeklinde zamir ilavesiyle kullanmışlardır. Böyle olduğunda anlam şu şekilde olmaktadır: “Sizin bizi çağırdığınız şey, bizim içinde bulunduğumuz (yol)dan daha hayırlıdır.” Müfessirler bu manayı bağlama uygun bulmamış olmalı ki gerek baştaki “ما” edatından gerekse “إليه” kelimesinden sonra birtakım ilavelerde bulunarak manayı tersine çevirmişlerdir. Mukayeseye imkân vermesi açısından orijinal metinleri paylaşmak faydalı olacaktır.

Semerkandî tefsirinde bu rivayet şu şekilde geçmektedir:

وقال مقاتل: كان قوم من الأنصار يدعون حلفائهم ومواليهم من اليهود إلى الإسلام. فقالوا للمسلمين: [إن الذين تدعوننا] إليه هو خير مما نحن فيه وعليه وددنا لو أنكم على هذا...

Görüldüğü üzere burada Semerkandî rivayete Mukâtil tefsirinde bulunmayan bazı eklemeler yapmıştır. Onun metin üzerindeki bu tasarrufları ile anlam kısmen netleşmiş ve buna göre Yahudiler Müslümanlara: “Şüphesiz sizin bizi çağırdığınız şey, bizim içerisinde bulunduğumuzdan ve üzerinde olduğumuzdan daha hayırlıdır. Keşke siz bu yol üzere olsanız.” demiş olmaktadır. Diğer taraftan “إن الذين تدعوننا” ibaresinde kullanılan ism-i mevsulün tekil yerine çoğul formda gelmesi, muhtemel bir müstensih hatasını akla getirmektedir.²¹

¹⁷ Beşir Eryarsoy'un tercümesi ise şu şekildedir: “Sizin bizi çağırdığınız şey, tuttuğumuz yoldan daha hayırlı değildir. Sizin doğru yol üzerinde olmanızı ve yolunuzun dediğiniz gibi olmasını çok arzu ediyoruz”; bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 1/111. Bu ifadeden Yahudilerin tam olarak ne söylemek istedikleri anlaşılmemektedir. Ancak arından gelen “Allah'ın onları yalanlaması” şeklindeki ifadede Yahudilerin bu sözlerinde samimi olmadıkları anlamı çıkmaktadır.

¹⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 1/129.

¹⁹ Ahmed Ferîd tahkikinde ما تدعون şeklinde; bk. Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/70.

²⁰ Yazma nüshalar kontrol edilmediğinden bu hatanın muhakkiklerden mi yoksa eserin aslından mı kaynaklandığı henüz tespit edilememiştir.

²¹ Semerkandî, *Tefsîr*, 1/145. Muhakkikin belirttiğine göre köşeli parantez içindeki ifadeler ve devamındaki bazı kelimeler Semerkandî tefsirinin farklı nüshalarından derlenmiştir.

Sa‘lebî, rivayeti kaynak belirtmeden ve birtakım değişikliklerle nakletmiştir. Sa‘lebî tefsirinde yer alan ifadeler şu şekildedir:

... وذلك أَنَّ المسلمين كانوا إذا قالوا لحلفائهم من اليهود آمنا بمحمد - صلى الله عليه وسلم - قالوا بما: هذا الذي تدعوننا²² إليه بخير مما نحن عليه، ولوددنا لو كان خيرا...

Burada dikkati çeken ilk farklılık Müslümanların, anlaşmalı oldukları Yahudileri “İslâm’a davet etmeleri” yerine onlara “Muhammed’e iman edin” demeleridir. Rivayete yer veren Sa‘lebî sonrası tefsirlerin hepsinde bu değişiklik tekrarlanacaktır. İkinci farklılık ise “ما”nın ism-i mevsul değil olumsuzluk ifade eden edat olarak kullanılması ve bu anlamı sağlamak için yapılan “هذا” ve “الذي” ilaveleridir. Bir diğer ilave de “وددنا” fiilinin başına getirilen lam harfidir. Sa‘lebî’nin cümle kurgusuna göre mana hem Mukâtil’in ifade ettiğinden hem de Semerkandî’nin kendisine göre düzelterek ortaya koyduğundan farklılaşmakta ve “Sizin bizi çağırdığınız bu şey bizim üzerinde olduğumuzdan daha hayırlı bir şey değildir. Daha hayırlı olsaydı isterdik” şeklinde olmaktadır.²³ Begavî ve Hâzin, Sa‘lebî tefsirindeki ifadeleri aynıyla tekrarlamışlardır.²⁴ Uleymî ve Mazharî tefsirlerinde de büyük oranda benzer ifadeler yer almakta,²⁵ her dört tefsirde de Sa‘lebî tefsirinde olduğu gibi bilginin kaynağına işaret edilmemektedir.

Vâhidî’nin *Esbâb-ı nüzûl*’ünde ise söz konusu rivayet “müfessirler dediler ki” ifadesiyle müfessirlerin geneline atfedilmiş ve Sa‘lebî’nin önerdiği manayı ifade edecek şekilde birtakım değişikliklere uğramıştır:

... إِنَّ المسلمين كانوا إذا قالوا لحلفائهم من اليهود: آمنا بمحمد - صلى الله عليه وسلم - قالوا: هذا الذي تدعوننا إليه ليس بخير مما نحن عليه ولوددنا لو كان خيرا...

Görüldüğü üzere Vâhidî’nin rivayet üzerindeki tasarruflarının bir kısmı Sa‘lebî’den kaynaklanmaktadır. Ancak Vâhidî olumsuzluk manasını vermek için ifadede geçen Yahudilerin hitabının başındaki “ما” edatını kaldırmış ve sonrasında “ليس” ilavesinde bulunmuştur.²⁶ Zühaylî’nin (1932-2015) *el-Vasît ve el-Münîr* tefsirlerinde Vâhidî’nin *Esbâb*’ındaki ifadelerin aynı şekilde herhangi bir kaynağa işaret edilmeden kullanılmıştır.²⁷

Rivayete tefsirinde yer veren bir diğer müfessir Ebû Hayyân’dır. Ebû Hayyân “ذکر المفسرون” ifadesiyle mezkûr bilgileri müfessirlerin geneline atfederek nakletmiştir. Ancak onun tefsirinde rivayet kısaltılmış ve başka bir biçime dönüşmüştür:

... أَنَّ المسلمين قالوا لحلفائهم من اليهود: آمنا بمحمد صلى الله عليه وسلم، فقالوا: وددنا لو كان خيرا مما نحن عليه فننّبعه...

Ebû Hayyân’ın müdahalesi ile “... (Yahudiler) Bunun üzerine dediler ki: İsterdik ki bizim üzerinde olduğumuzdan (o yoldan) daha hayırlı olsa da ona ittiba etsek.” şeklinde bir anlam ortaya

²² Muhakkikin belirttiğine göre farklı nüshalarda bu kelime تدعوننا ve يدعوننا olarak geçmektedir. Sa‘lebî, *el-Keşf*, 2015, 3/515.

²³ Sa‘lebî, *el-Keşf*, 2015, 3/515.

²⁴ Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzil*, 1997, 1/133; Hâzin, *Lübâbü’t-te‘vil*, 1/68.

²⁵ Ebû’l-Yümn Mücîrüddîn el-Uleymî, *Fethu’r-rahmân fi tefsiri’l-Kur‘ân*, thk. Nüreddîn Tâlib (Dımaşk: Dârü’n-Nevâdir, 2009), 1/170-171; Mazharî, *Tefsîrül-Mazharî*, 1/111. Uleymî tefsirinde وددنا kelimesi başında J harfi olmadan yazılmış; Mazharî tefsirinde ise rivayet ... ولو دونا yerine ولوددنا sonucunda hatası baskı hatası sonucu imlâ ya da baskı hatası sonucu imlâ ya da baskı hatası sonucu imlâ yazılmıştır. Anlamı değiştirmedeği ve cümle kurgusu Sa‘lebî’ninkine benzediği için bu farklılıklara sadece dipnotta işaret edilmesi uygun görülmüştür.

²⁶ Ebû’l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü nüzûli’l-Kur‘ân*, thk. İsmâ Abdülmuhsin el-Humeydân (Dammam: Dârü’l-İslâh, 1992), 34. *Esbâb-ı nüzûle* dair bir eser olan İbn Hacer’in *el-Ucâb*’ında da mezkûr bilgi muhakkikin de belirttiği gibi birtakım değişikliklerle Vâhidî’ye isnad edilmiştir; bk. İbn Hacer el-Askalânî, *el-Ucâb fi beyâni’l-esbâb*, thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs (Dammam: Dâru İbni’l-Cevzî, 1997), 1/347.

²⁷ Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrül-Vasît* (Dımaşk: Dârü’l-Fikr, 1422/2001), 1/48, 1/55; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrül-münîr fi’l-akîde ve’ş-şerî’a ve’l-menhec* (Dımaşk: Dârü’l-Fikr, 1991), 1/255.

çıkılmaktadır.²⁸ Mezkûr bilgiyi Ebû Hayyân aracılığı ile tefsirine almış görünen Âlûsî de âyetin nüzûl sebebi bağlamında bu rivayeti Ebû Hayyân'ın yeniden kurguladığı şekliyle kullanmış ve kaynağına işaret etmemiştir.²⁹

Âyetin nüzûl sebebi hakkında müfessirlerin naklettiği bu bilgilerin kaynağı Mukâtil tefsiri gibi görünmektedir. Ancak adı geçen müfessirlerin çoğu, mezkûr bilgileri Sa'lebî ya da Vâhidî aracılığı ile almış, ayrıca hem isim zikretmeden hem de belli ölçüde değiştirerek nakletmiştir. Bu durum, klasik dönemde tefsir nakillerinin gerek kaynağa işaret etme gerekse rivayetin orijinaline riayet etme gibi özellikler bakımından eksik olduğunu kanıtlamakla birlikte Mukâtil rivayetlerinin sonraki tefsirlere ilk etapta Sa'lebî ve ardından Vâhidî gibi müfessirler aracılığı ile aktarıldığını göstermektedir.

Mukâtil tefsirinde yer alan bir yorumun mana rivayeti kabilinden farklı lafızlarla ifade edilip literatüre taşındığı bir diğer örnek de Nûh sûresi 22-23. âyetler hakkındadır. Mukâtil sûrenin “Onlar çok büyük tuzaklar kurdular” mealindeki 22. âyetini (وَمَكَرُوا مَكْرًا كَبِيرًا) bir sonraki “İnsanlara dediler ki: Sakın ilâhlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yegûs'tan, Yeûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!” mealindeki âyet ile tefsir etmiştir. Ona göre Hz. Nûh'u dinlemeyen kavminin “büyük tuzaklar kurmaları” onların önde gelenlerinin büyük/ağır sözler söylemeleriydi (قالوا قولاً عظيماً). Bu sözler, onların (yani kavmin ileri gelenlerinin) içlerindeki zayıf olanlara söyledikleri 23. âyette zikredilen “İlâhlarınızı sakın bırakmayın, Ved, Suvâ', Yegûs, Ye'ûk ve Nesr'i bırakmayın.” şeklindeki sözlerdir.³¹

Benzer bir yorum ilk defa Mâtürîdî tefsirinde yer almıştır. Mâtürîdî bu yorumu قال بعضهم ifadesiyle kaynağını zikretmeden nakletmiştir. Onun aktardığına göre bazı müfessirler söz konusu tuzakların Nûh kavminin dilleriyle kurdukları tuzaklar olduğunu belirtmiştir. Nûh kavminin Allah yolundan alıkoyma ve küfre davet etme şeklindeki eylemlerinin dilleriyle söyledikleri sözler olmaları sebebiyle âyette geçen büyük tuzaklar ifadesi “azîm sözler” (قولا عظيماً) anlamına

²⁸ Muhammed b. Yûsuf b. Ali Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhit fi't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1320), 1/544.

²⁹ Şehâbüddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994-1995), 1/349.

³⁰ Bu yorumun Mukâtil'den önce başka bir isme ait olup olmadığı araştırıldığında ilk defa Sa'lebî tarafından İbn Abbas'a isnad edildiği görülmüştür. Sa'lebî, ilgili âyetin tefsirinde Nûh'un kavminin kurduğu tuzağın ne olduğu konusunda ihtilaf olduğunu (واختلفوا في معنى مكرهم) belirtmiş ve bununla kastedilenin “büyük sözler söylemeleri” (قالوا قولاً عظيماً) olduğu görüşünü İbn Abbas'tan nakletmiştir. Bu ifadelerin İbn Abbas'a aidiyetini destekleyen daha erken tarihli başka bir kaynak tespit edilememiştir. Ancak Sa'lebî'den sonra Begavî, Hâzin ve Hatîb Şirbînî de tıpkı Sa'lebî gibi mezkûr yorumun bu kısmını İbn Abbas'a isnad etmişlerdir. Bu isimlerin ilgili yorumu Sa'lebî'den aktardıkları söylenebilir. Öte yandan, Sa'lebî tefsirinde söz konusu “mekrin” yani “büyük sözün” sonraki âyette geçen “*ilâhlarınızı bırakmayın...*” sözü olduğundan bahsedilmemiş, yani iki âyet arasında bağlantı kurulmamıştır; bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 2015, 27/395; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 1997, 8/232; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 6/977; Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 4/393. Ayrıca sonradan derlenen ve İbn Abbas'a aidiyeti şüpheli bulunan *Tenvîrü'l-mikbâs*'ta da *وَمَكَرُوا مَكْرًا كَبِيرًا* ifadesinin *قولا عظيماً من القرية* şeklinde tefsir edildiği görülmektedir; bk. Mecdüddîn Muhammed el-Firûzâbâdî, *Tenvîrü'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbâs* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 487. (Bu eserin Firûzâbâdî'ye isnadının yanlışlığı hakkında bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.), 637.) Fakat buradaki *من القرية* ilavesi bağlama uygun görünmemektedir. Zira bu ilaveyle 22. âyet şöyle izah edilmiş olmaktadır: “Onlar büyük tuzaklar kurdular, yani iftira kabilinden ağır sözler söylediler.” Bu eserde yer alan ve *من القرية* ifadesini ihtiva eden rivayetin İbn Abbas'a aidiyetini teyit eden başka bir rivayete rastlanamamıştır. Bu durum, *Tenvîrü'l-mikbâs*'ta İbn Abbas rivayetlerinin derlenmesi sırasında bir hata yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Diğer taraftan bu hataya sebep olabilecek benzer rivayetler tespit edilmeye çalışılırken “ağır söz” ve “iftira/yalan” ifadelerinin birlikte geçtiği yerler araştırılmış, farklı bir bağlamda birlikte geçtikleri tespit edilmiştir. Buna göre Allah'ın kendisine meleklerden kız evlatlar edindiği iddialarının İsrâ sûresinin “... *Gerçekten siz çok ağır bir söz söylüyorsunuz.*” mealindeki 40. âyetinde kınandığı ve bu sözlerin müşriklerin iftiraları olduğu belirtilmektedir; bk. Taberî, *Câmî'u'l-beyân*, 14/602. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda şayet Mukâtil 22. âyetteki “büyük tuzaklar kurdular” ifadesinin izahında İbn Abbas'a dayanmışsa bile bu âyetin sonraki ile bağlantısını kendisinin kurduğu anlaşılmaktadır.

³¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 4/451.

gelmektedir.³² Mâtürîdî'nin bu ifadeleri tam da Mukâtil'in açıklamalarına denk düşmekte; bir sonraki âyette Nûh kavminin ileri gelenlerinin içlerindeki zayıf ve güçsüzlere söyledikleri "İlahlarınızı bırakmayın..." sözlerinin mahiyetini ifade etmektedir. Dolayısıyla Mâtürîdî de mezkûr âyetleri birbiri ile izah etmiş olmakta; burada adını zikretme bile söz konusu yorumu Mukâtil'den almış gibi görünmektedir.

İlgili yoruma eserinde yer veren bir diğeri müfessir Mâverdî'dir. Mâverdî âyette zikredilen tuzağın ne olduğu hususunda iki görüş olduğunu belirtmiş ve mezkûr yorumu Mukâtil'e isnad ederek هو قول كبيرائهم لأتباعهم: وقالوا لا تَدْرُونَ آلِهَتَكُمْ وَلَا تَدْرُونَ وُدًّا وَلَا سِوَاعًا... الآية ifadeleriyle nakletmiştir.³³ Mâverdî'nin Mukâtil'den naklettiği ve yeni bir cümle kurgusu ile ifade ettiği bu yorum birebir aynı ifadelerle Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Âdil (8./14. yüzyıl), Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Siddîk Hasan Han (ö. 1307/1890) tefsirlerinde de yer almaktadır.³⁴

Mukâtil'den ismi tasrih edilerek yapılan nakillerde -manen rivayet de diyebileceğimiz- rivayetin cümle kurgusunun değiştirilerek aktarılması ve bu yeni formun ilerleyen yüzyıllarda aynen tekrarlanması şeklinde gözlemlenen durum tefsirler arasındaki ilişki ağına işaret etmesi bakımından önemlidir.

2.2. Mukâtil ve Kelbî'ye (ö. 146/763) Ait Rivayetlerin Birleştirilerek Tek Bir Rivayet Gibi Nakledilmesi

Daha önce de belirtildiği gibi Sa'lebî tefsirinde yer alan Mukâtil rivayetlerindeki farklılıklar hakkında yorum yapan araştırmacılar bunların Mukâtil tefsirinin farklı nüshalarından kaynaklandığı görüşündedirler. Söz gelimi M. Akif Koç Enfâl 8/36. âyetinin nüzûl sebebi bağlamında Mukâtil tefsirinde bulunan bir bilgi ile Sa'lebî'nin Mukâtil'den yaptığı nakil arasındaki farka işaret eder. Rivayette Bedir savaşında müşriklere maddi yardımda bulunan ve el-mut'imûn (المطمعون) diye adlandırılan 12 kişinin isimleri tasrih edilmektedir. Ancak bu isimler arasında - Mukâtil tefsirinin günümüze ulaşan nüshasında³⁵ olmadığı halde- Sa'lebî'nin alıntısına göre Abbas b. Abdülmuttalib de vardır.³⁶ Koç, Horasan bölgesinden ayrıldığına daha önce izlediği Emevî yanlısı siyaseti terk etmesi sebebiyle bizzat Mukâtil'in rivayette geçen isimlere müdahalede bulunmuş olabileceğini belirterek bu ihtilafın kaynağı olarak doğrudan Mukâtil'in kendisini göstermiş olmaktadır.³⁷ Ancak bu iddianın yeniden düşünülmesi gerekmektedir. Koç'un iddialarında gözden kaçırıldığı nokta, ilgili rivayetin Sa'lebî tefsirinde "Mukâtil ve Kelbî'den" rivayet edilmiş olmasıdır. Bu makale kapsamında yapılan araştırmada Sa'lebî'nin özellikle Mukâtil ile birlikte Kelbî'ye de isnad ettiği bazı rivayetlerin matbu nüshadan farklılık arz ettiği tespit edilmiştir. Nitekim Ebû Hafs en-Nesefî (ö.537/1142) de aynı rivayeti nakletmiş, ancak onun söz konusu kişilere Abbas b. Abdülmuttalib'in de dahil olduğu 13 isim zikrettiği ve rivayeti yalnızca Kelbî'den naklettiği, devamında Mukâtil'den bu konudan bahsetmeyen başka bir nakilde bulunduğu görülmüştür.³⁸ Nesefî'nin Mukâtil rivayetlerini bazı durumlarda tıpkı Sa'lebî

³² Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dârü'l-Mizân, 2007), 16/142.

³³ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn (Tefsîrü'l-Mâverdî)* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 6/103-104.

³⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 18/307; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer İbn Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmî'l-Kitâb*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 19/393; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414), 5/360; Ebû't-Tayyib Muhammed Siddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992), 14/340.

³⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 2/115.

³⁶ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2015, 13/96.

³⁷ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 74-75.

³⁸ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhîr Edîb Habbûş vd. (İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2019), 7/201.

gibi -yani Mukâtil'in matbu tefsirindeki ile uyumlu değil de el-Keşf'te geçtiği şekliyle nakledeken³⁹ burada Sa'lebî'den ayrılması çok önemli bir çıkarımda bulunmamıza imkân sağlamaktadır. Demek ki gerçekten Mukâtil tefsirinin Merv/Horasan tariki, matbu nüsha ile uyumlu değildir; ancak Sa'lebî tefsirindeki tüm ihtilaflar bu nüsha farklılığından kaynaklanmamaktadır. İhtilafların bir kısmı -özellikle Mukâtil'in Kelbî ile birlikte zikredildiği rivayetler- Sa'lebî'nin her iki müfessirin benzer rivayetlerini birlikte ele alarak rivayetler arasındaki farkı önemsiz bulmasından yahut fark etmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu tespit özellikle Koç'un Mukâtil'e isnad ettiği kasıtlı müdahalenin ihtimal dışı olduğunu düşündürmektedir.

Bu konuda benzer bir durum "Yetimlere mallarını verin, temizi pis olanla değişmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin; zira bu büyük bir günahdır" mealindeki Nisâ sûresi 2. âyetin nüzûl sebebi hakkındaki rivayette de görülmektedir. Mukâtil âyetin Gatafan'dan el-Münzir b. Rifâ'a adında bir adam hakkında indiğini belirtmiştir. Mukâtil'in aktarımına göre yetim olan yeğenine ait büyük miktarda mal bu adamda bulunmaktaydı. Yetim buluğa erip malını talep ettiğinde ise adam onun malı almasına engel olmuştur. Yeğeni bu durumu Hz. Peygamber'e şikâyet etmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber bu âyeti okuyarak malın çocuğa teslim edilmesini emretmiştir. Amca âyeti duyunca "Allah'a ve O'nun resûlüne itaat ettik. Büyük günahtan Allah'a sığınırız" diyerek malı yeğenine vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber "İşte böyle Rabbiniz itaat eden ve nefsinin cimriliğinden korunan kimse evine -yani cennete- yerleşir" buyurmuştur. Genç, malını elde ettiğinde onu Allah yolunda infak etmiş, Hz. Peygamber de "Ecir sabit oldu, günah ise kaldı" buyurmuştur. Bu söz üzerine Hz. Peygamber'e "Ecrin nasıl sabit olduğunu anladık ancak onu (malı) Allah yolunda infak ettiği hâlde günah nasıl kalır?" diye sormuşlar, Hz. Peygamber de "Ecir bu gencin, günah ise babasınındır" şeklinde cevap vermiştir.⁴⁰

Bu nüzûl sebebi bilgisi Mukâtil'den sonra ilk olarak İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) tefsirinde Saîd b. Cübeyr'den gelen bir isnadla yer almaktadır. Fakat bu rivayette âyetin nüzûlüne sebep olan şahsın adı belirtilmemekte, yalnızca "Gatafan'dan bir adam" olduğu nakledilmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in söz konusu şahsa bu âyeti okuduğu ve şahsın itaat ettiğini belirten kısım ve devamında gelişen konuşmalar da rivayetin İbn Ebî Hâtim tefsirindeki versiyonunda yer

³⁹ Mesela Sa'lebî Fâtihâ sûresi hakkında Mukâtil tefsirinde yer almayan "Eğer 'el-âlemin' kelimesini tefsir etseydim her cildi bin varak olan bin cilde ihtiyacım olurdu." şeklindeki bir ifadeyi Mukâtil'e isnad etmiştir. Hatta Mukâtil vücûh ve nezâir alanında telif ettiği eserinde "el-âlemin" kelimesinin 5 şekilde tefsir edilebileceğini söylemiş ancak Sa'lebî'nin naklettiğine benzer herhangi bir ifade kullanmamıştır. Sa'lebî'nin zikrettiği ve Mukâtil'in günümüze ulaşan eserlerinde yer almayan bu bilgi Neseî tarafından tekrarlanmıştır; bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 1/33-37; Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1994), 217-218; Sa'lebî, *el-Keşf*, 2015, 2/395; Neseî, *et-Teysîr*, 1/105. Bir başka örnek de Yûnus sûresinin 41. âyeti hakkındadır. Sa'lebî bu âyetin cihad âyeti ile neshedildiğini Mukâtil ve Kelbî'den nakletmektedir. Mukâtil tefsirinde ise böyle bir bilgi yer almamaktadır. Hatalı görünen bu bilgi Neseî ve diğer bazı müfessirler tarafından da nakledilmiştir; bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 2/249; Sa'lebî, *el-Keşf*, 2015, 14/218; Neseî, *et-Teysîr*, 8/70. Bir diğer örnek Nahl sûresinde iki ayrı mesel olan yetmiş beş ve yetmiş altıncı âyetlerinin tefsirinde görülmektedir. Mukâtil yetmiş beşinci âyetin Benî Âmir b. Lüey'den Hişâm b. Amr b. el-Hâris b. Rebîa el-Kuraşî'nin mevlâsı Ebu'l-Havâcir adında bir adam hakkında indiğini söylemiştir. Mukâtil'e göre yetmiş beşinci âyet mümin ve kâfir iki kimsenin meselidir. Yani âyette geçen '*abden memlûken*' ile kastedilen kişi bir köle olan Ebu'l-Havâcir'dir. Ve meseldeki *köle adam* ile anlatılmak istenen, kölenin infak edecek malının olmaması gibi kâfir kişinin de ölümden sonra kendisine fayda sağlayacak bir amelinin olmamasıdır. Sa'lebî ise bir sonraki yani yetmiş altıncı âyetin açıklamasında "Mukâtil dedi ki" diyerek "Bu âyet Hişâm b. Amr b. el-Hâris b. Rebî'a el-Kuraşî hakkında (yani bu şahsın kölesi hakkında değil kendisi hakkında) inmiştir. Bu adam hayrı az olan, Rasulullah'a düşmanlık eden bir adamdı." şeklinde bir bilgi nakletmiştir. Görüldüğü üzere Sa'lebî hem kastedilen kişinin ismini yanlış zikretmiş hem de bu bilgiyi yanlış yerde zikretmiştir. Mukâtil tefsiri ile örtüşmeyen bu nakil Neseî tefsirinde de yer almaktadır; bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 2/478; Sa'lebî, *el-Keşf*, 2015, 16/92-9; Neseî, *et-Teysîr*, 9/302.

⁴⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 1/356.

almamaktadır.⁴¹ Dolayısıyla sonraki tefsirlerde bu detayları da ihtiva eden alıntıların kaynağının Mukâtil olduğu söylenebilir.

Rivayeti Mukâtil'e isnad ederek zikreden ilk müfessir ise Semerkandî'dir. Semerkandî tefsirinde de söz konusu şahsın adı ve ayrıca yetim yeğenin konuyu Hz. Peygamber'e şikâyet ettiği kısım yer almamaktadır. Ayrıca rivayetin sonundaki ifadede yer alan "ثبت" fiili yerine Semerkandî tefsirinde "أصاب" fiili kullanılmıştır.⁴² Mezkûr rivayetin Mukâtil'e isnad edilerek nakledildiği bir diğer tefsir de Sa'lebî tefsiridir. Sa'lebî, rivayeti Mukâtil ile birlikte Kelbî'ye de isnad etmiştir. Kelbî'nin adı bu rivayet bağlamında ilk kez Sa'lebî tefsirinde geçmektedir. Öte yandan gerek İbn Ebî Hâtim tefsirinde yer alan Saîd b. Cübeyr rivayetinde gerekse Mukâtil tefsirinde konunun Hz. Peygamber'e taşınmasını ifade etmek için kullanılan "فخاصمه" kelimesi, Sa'lebî tefsirinde "فترافعا" kelimesine dönüşmüştür.⁴³ Sa'lebî tefsirindeki bu farklılıklar, rivayetin Mukâtil ile birlikte Kelbî'ye isnadı da dahil, Vâhidî, Begavî, Haddâd (ö. 800/1398), Nizâmeddin en-Nisâbü'rî (ö. 730/1329 [?]) ve Mazharî'nin eserlerinde tekrarlanmıştır.⁴⁴ Dolayısıyla adı geçen müfessirlerin söz konusu nüzûl sebebi bilgisini Sa'lebî'den aldıkları söylenebilir. Öte yandan Zemahşerî (ö. 538/1144), Hâzin, Bursevî (ö. 1137/1725), İbn Acîbe (ö. 1224/1809), Suriyeli müellif Muhammed Ali Taha ed-Dürre (1926-2007) ve Zühaylî ise rivayeti herhangi bir isme dayandırmadan ve el-Keşf'te geçen rivayete benzer şekilde nakletmişlerdir.⁴⁵

Kurtubî de mezkûr rivayete yer veren müfessirlerden biridir. Ancak onun tefsirinde rivayet Sa'lebî'deki gibi Mukâtil ve Kelbî'ye isnad edilmekle birlikte Semerkandî tefsirinde yer aldığı şekliyle -yani Mukâtil ve Sa'lebî versiyonlarına kıyasla- eksik olarak ve onun kullandığı ifadelerle yer almaktadır.⁴⁶ Bu durum Kurtubî'nin Mukâtil rivayetlerinde hem Semerkandî hem de Sa'lebî'den yararlandığını göstermektedir.⁴⁷

Râzî rivayeti "قال المفسرون: الصحيح أنها نزلت" şeklinde bir ifade ile müfessirlerin geneline atfetmiş, İbn Âdil de Râzî ile aynı ifadeleri kullanarak rivayeti nakletmiştir.⁴⁸ Neseî ise âyetin nüzûl sebebinin önce Kelbî'ye isnad ederek nakletmiş ve âyette bahsedilen kişinin "Benî Gatafan'dan" olduğunu belirtmiştir. Ardından rivayetin devamını Mukâtil'den nakletmiştir.⁴⁹ Anlaşılan o ki Neseî'nin de

⁴¹ Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998), 3/854.

⁴² Semerkandî, *Tefsîr*, 1/331.

⁴³ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2015, 10/14.

⁴⁴ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 142; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 2/159; Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Ali el-Haddâd, *Keşfu't-tenzil fi tahkiki'l-mebâhis ve't-te'vil*, thk. Hişâm b. Abdülkerîm el-Bedrânî el-Mevsilî (İrbid: Dârü'l-Kitâbi's-Sekâfiyyî'l-Ürdün, 2008), 2/184 (Muhakkik'in hatası ile İmâm Taberânî'ye isnad edilip "et-Tefsîrû'l-kebîr tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm li'l-imâm et-Taberânî" adıyla basılmıştır.); Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed en-Nisâbü'rî, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1996), 2/343; Mazharî, *Tefsîrû'l-Mazharî*, 2:2/4.

⁴⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmud ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Kahire, Beyrut: Dârü'r-Rayyân li't-Türâs, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 1/464; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, 1/338; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 2/161; Ebü'l-Abbas Ahmed İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Raslân (Kahire: Hasan Abbas Zekî, 1419/1998-1999), 1/461; Muhammed Ali Tâhâ ed-Dürre, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm ve i'râbuhû ve beyânuhû* (Dimaşk: Dâru İbni Kesîr, 2009), 2/363-364; Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-vasît*, 1/281, 284.

⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/8.

⁴⁷ Ayrıca Kurtubî tefsirinde rivayetin sonunda, ecrin yetime günahın ise babaya ait olduğunu ifade eden kısma dair "Çünkü o (baba) müşriktir." şeklinde ilave bir açıklama bulunmaktadır. Bu ilave daha sonra Nisâbü'rî tefsirinde "ف قيل" denilerek yer almıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Nisâbü'rî bu rivayeti Sa'lebî tefsirinde geçtiği şekliyle nakleden müfessirlerden biridir. Dolayısıyla bu rivayeti Sa'lebî ya da sonrasında aynı şekilde nakleden Vâhidî, Begavî gibi müfessirlerden almış olmakla birlikte Kurtubî'deki eksik versiyonu da görmüştür. Ancak ondan sadece sondaki "babanın müşrik olduğuna dair" ilaveyi almış ve kaynağına da işaret etmemiştir. Aynı durum Dürre'nin tefsirinde de gözlenmektedir. Ne var ki Dürre, farklı kaynaklardan derlediği anlaşılabilir rivayetin tamamını herhangi bir isme isnad etmeden nakletmiştir.

⁴⁸ Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrû'l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999), 9/483; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 6/152.

⁴⁹ Neseî, *et-Teysîr*, 4/464.

tıpkı Sa'lebî gibi hem Mukâtil tefsirine hem de günümüze ulaşamayan Kelbî tefsirine erişimi vardır. Ancak Sa'lebî büyük ihtimalle iki rivayetteki farklılıkları göz ardı edip benzer unsurları dikkate alarak onları birleştirmiş, tek bir rivayet hâlinde Mukâtil ve Kelbî'ye isnad etmiştir. Neseî ise iki rivayeti, farklı olduklarını gösterir şekilde ayrı ayrı zikretmiştir. Neseî'nin bu ayrımı, rivayeti Mukâtil ve Kelbî'ye isnad ederek nakleden müfessirlerin onu Sa'lebî'den aldıkları ihtimalini güçlendirmektedir. Zira eğer mezkûr müfessirler her iki kaynağa da ayrı ayrı erişmiş olsalardı içlerinden en az biri Neseî gibi rivayetler arasındaki farka işaret ederdi.

Benzer bir örnek de Tevbe sûresi 115. âyet hakkındaki alıntılardır. Mukâtil âyetin nüzûl sebebiyle ilgili bilgi verirken aynı zamanda neshin vukuu ve erken dönemde neshin nasıl anlaşıldığına dair de birtakım ipuçları vermektedir. Mukâtil'in aktardığına göre Kur'an'da bazı hükümler nazil oluyor, Müslümanlar da bunlara göre amel ediyordu. Sonra Müslümanların bazıları yeni vahiylerden haberdar olamayacakları şekilde Hz. Peygamber'den uzaklaştıkları sıralarda önceki hükümleri nesheden yeni hükümler nazil oluyor, bu kimseler yeni hükümden habersiz oldukları için önceki ile amel etmeye devam ediyordu. Daha sonra duruma vâkıf olduklarında bu konuyu Hz. Peygamber'e sorarak şöyle diyorlardı: "Ey Allah'ın nebisi! Biz seninleyken içki helaldi ve kible Beytü'l-Makdis'e doğruydu. Sonra senden ayrıldık. Bu arada kible değişti ancak biz bunu bilmiyorduk bu yüzden değiştirilip haram kılınmasından sonra da oraya doğru namaz kılmaya devam ettik. Bu konuda ne dersin ey Allah'ın resûlü?" Onların bu sorusu üzerine de Tevbe sûresinin "Allah bir topluluğu doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeylerin neler olduğunu kendilerine açıklamadan, onları yoldan çıkmış sayacak değildir. Kuşkusuz Allah her şeyi en iyi bilmektedir." mealindeki 115. âyeti nazil olmuştur.⁵⁰

Mukâtil'in aktardığı bu bilgiler aracı/taşıyıcı olarak ele aldığımız üç tefsirin ikisinde kısmen ve isimsiz olarak yer almaktadır. Semerkandî Mukâtil tefsirindeki bilgileri farklı lafızlarla ve kaynak belirtmeden; Mâverdî ise bu hadisenin benzerini âyetin nüzûl sebebi bağlamında ve yine kaynak belirtmeden nakletmiştir.⁵¹ Yalnızca Sa'lebî bunları birtakım farklılıklarla Mukâtil ve Kelbî'ye isnad etmiştir. Söz konusu farklılıklara burada işaret etmek yerinde olacaktır. Mukâtil mensuh ile amel etmeye devam eden şahısların yeni hükümlerden haberdar olamayışlarının sebebini Hz. Peygamber'den uzaklaşmaları (غاب) olarak göstermiştir. Bu kimseler sonrasında Hz. Peygamber'in yanına dönünce karşılaştıkları yeni hal üzerine kendi durumlarının ne olacağını sormuşlardır. Ancak Sa'lebî tefsirinin makalede esas alınan 2015 tarihli Dârü't-Tefsîr baskısında uzaklaşmak (غاب) yerine ölmek (مات) fiili kullanılmıştır. Bu durumda bu kimseler hakkında soru soranların diğer Müslümanlar olması gerekmektedir. Bununla birlikte Sa'lebî tefsirinin 2002 tarihli Dâru lhyâi't-Türâs baskısında ise Mukâtil tefsirindeki gibi uzaklaşmak (غاب) fiili geçmektedir. Dolayısıyla Sa'lebî tefsirinin baskılarından birindeki muhtemel bir yazım hatasından dolayı mana farklılaşmaktadır. Öte yandan Sa'lebî'nin alıntısına göre rivayetin devamında "Yani Allah, kendilerine nasih açıklanana kadar mensuh ile amel eden bir topluluğun amelini iptal edecek/boşa çıkaracak değildir" şeklinde bir izah daha yer almaktadır.⁵² Bu kısım Mukâtil tefsirinde yer almamaktadır. Sa'lebî'nin rivayeti Kelbî'ye de isnad etmiş olması, Mukâtil tefsirinde yer almayan bu ilavenin Kelbî rivayetinde bulunduğunu göstermektedir.

⁵⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 2/200.

⁵¹ Semerkandî, *Tefsîr*, 2/77-78; Mâverdî, *en-Nüket*, 2/411.

⁵² Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 5/104; Sa'lebî, *el-Keşf*, 2015, 14/103.

İlerleyen asırlarda müfessirlerden Begavî, Kirmânî, Hâzin, İbn Âdil ve Sıddîk Hasan Han tıpkı Sa'lebî gibi bu bilgileri Mukâtil ve Kelbî'ye isnad ederek nakletmişlerdir.⁵³ Bu konuda Mukâtil'in de Kelbî'nin de adını zikreden ilk ismin Sa'lebî olması ve erken döneme ait başka hiçbir kaynaktan Kelbî'nin böyle bir rivayette bulunduğu rastlanmaması, bu bilgiyi Mukâtil ve Kelbî'ye isnad eden diğer müfessirlerin kaynağının Sa'lebî olduğunu düşündürmektedir. Ancak bahsi geçen müfessirlerin tefsirlerinde rivayetin kaynağı noktasında bir ortaklık bulunmakla birlikte mahiyeti farklılık arz etmektedir. Nitekim bu konuda Kirmânî tefsirinde yer alan ifadeler Mukâtil tefsirine en yakın ifadeler olsa da bazı detayları ihtiva etmeyecek şekilde muhtasardır. Ayrıca Kirmânî olayın nüzül sebebini de Mâverdi'den aktarmıştır.⁵⁴ Yukarıda bahsedildiği gibi Mâverdi bu konuda kaynak belirtmemiştir. Begavî tefsirinde ise hadise şu şekilde aktarılmıştır:

Mukâtil ve Kelbî dedi ki bu âyet mensuh hakkındadır. Bir grup insan henüz içki haram kılınmamış ve kıblenin yönü Kâbe'ye çevrilmemişken Hz. Peygamber'e gelip Müslüman olmuştu. Sonra kendi kavimlerine döndüler. Sonra içki haram kılındı ve kible değişti. Bundan o kimselerin haberleri yoktu. Daha sonra Medine'ye geldiler ve içkinin haram kılındığını, kıblenin de değiştiğini gördüler. Bunun üzerine "Ey Allah'ın elçisi! Sen bir din üzereydin biz ise ondan başkasının üzereyiz. Şimdi biz doğru yoldan sapmış mı olduk?" diye sordular. Bu hadise üzerine "Allah bir topluluğu doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeylerin neler olduğunu kendilerine açıklamadan, onları yoldan çıkmış sayacak değildir..." âyeti nazil oldu. Yani Allah, kendilerine nasih açıklanana kadar mensuh ile amel eden bir topluluğun amelini iptal edecek/boşa çıkaracak değildir.

Görüldüğü üzere Begavî'nin aktarımında rivayet Mukâtil ve Kelbî'ye isnad edilmiş olmakla birlikte hem Mukâtil tefsirinde hem de rivayetin Mukâtil ve Kelbî'den nakledildiği ilk kaynak olan Sa'lebî tefsirinde bulunmayan "Sen bir din üzereydin biz ise ondan başkasının üzereyiz. Şimdi biz doğru yoldan sapmış mı olduk?" şeklinde bir ilave mevcuttur.⁵⁵ Begavî'nin her iki kaynaktan da farklılaşan bu aktarımı Hâzin, İbn Âdil, Mazharî ve Âlûsî tefsirlerinde de Mukâtil ve Kelbî'ye isnad edilerek tekrarlanmaktadır.⁵⁶ Dolayısıyla onların bu bilgiyi Begavî'den aldıkları rahatlıkla söylenebilir. Muhammed İzzet Derveze (1888-1984) rivayetin bu versiyonunu Begavî'den naklettiğini söylemekle birlikte Begavî'nin açıkça belirttiği Kelbî ve Mukâtil isimlerini zikretmemiştir.⁵⁷ Rivayetin "Sen bir din üzereydin biz ise ondan başkasının üzereyiz..." şeklindeki bu ilaveyi içeren versiyonu, tespit edilebildiği kadarıyla ilk defa Sem'ânî tefsirinde "سبب نزول الآية" ifadesiyle ve herhangi bir isme isnad edilmeden yer almaktadır.⁵⁸ Eldeki verilerden hareketle Mukâtil tefsirinin mevcut nüshalarında yer almayan bu kısmın Kelbî rivayetinde bulunduğu, Sem'ânî'nin (ö. 489/1096) de mezkûr bilgileri Kelbî'den aktardığı düşünülebilir. Diğer taraftan bu ilavelerin Sa'lebî tefsirindeki alıntıda da bulunmayışı *el-Keşf*'in yalnızca Mukâtil'den alınan bilgileri değil, aynı zamanda Kelbî'den alınanları da tam olarak ihtiva etmediğini düşündürmektedir.

Bu konuda Mukâtil ve Kelbî'den görüş aktaran bir diğer müfessir de Sıddîk Hasan Han'dır. Han rivayeti "Bu âyet mensuh hakkındadır. Yani Allah, kendilerine nasih açıklanana kadar mensuh ile

⁵³ Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 4/103; Tâcülkurrâ Burhânüddin el-Kirmânî, *Lübâbü't-tefâsîr (nâkıs)*, thk. Nâsir b. Süleymân el-Ömer vd. (b.y.: y.y., ts.), 653; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, 2/413; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 10/225; Sıddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 5/415.

⁵⁴ Kirmânî, *Lübâbü't-tefâsîr (nâkıs)*, 653.

⁵⁵ Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 4/103.

⁵⁶ Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, 2/413; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 10/225; Mazharî, *Tefsîrü'l-Mazharî*, 4/309; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 6/38.

⁵⁷ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadis* (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabî, 1383/1963), 9/544.

⁵⁸ Ebü'l-Muzaffer Mansûr es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrahim-Ganîm b. Abbas b. Ganîm (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997), 2/355.

amel etmiş olan bir topluluğun amelini iptal edecek/boşa çıkaracak değildir.” şeklinde özetlemiştir.⁵⁹ Kullandığı lafızlardan anlaşıldığı kadarıyla onun da kaynağının Begavî olması muhtemeldir. Müsâid et-Tayyâr’ın editörlüğünde hazırlanan *Mevsû’atü’t-tefsîr bi’l-me’sûr* adlı rivayet tefsiri derlemesinde ise söz konusu rivayetin hem Begavî’deki hem de Mukâtil tefsirindeki versiyonlarına art arda yer verilmiştir. Ancak Begavî versiyonunda ravi yalnızca Kelbî olarak belirtilmiş ve dipnotta kaynak olarak Begavî gösterilmiştir.⁶⁰ Oysa Begavî ilgili rivayette Kelbî’nin ismini tek başına zikretmemiş, Mukâtil’i de anmıştır. Muhtemelen eseri hazırlayanlar da bu rivayetin Mukâtil tefsirinin mevcut versiyonu ile farklılıklar ihtiva ettiğini fark etmişler, bu sebeple Mukâtil’in adına burada yer vermemeyi uygun görmüşlerdir.

Söz konusu malumata bazı farklılıklarla ve herhangi bir isme dayandırmadan eserlerinde yer veren isimler Zeccâc, Semerkandî, İbn Ebî Zemenîn, Mâverdi, Sem’ânî, İbn Atıyye (ö. 541/1147), Kurtubî, İcî (ö. 905/1500) ve Dürre’dır.⁶¹ Bu konuda Zeccâc’ın ifadeleri şöyledir: “Rivayet edilir ki bu âyet şunun hakkındadır; içki haram kılınıp had cezası vuku bulunca Müslümanlar, bu hüküm inmeden ve dolayısıyla içkinin haram oluşunu bilmeden ölenlerin durumunu sorun, demişler, Allah da onları cezalandırmayacağını bildirmiştir.”⁶² Görüldüğü gibi bu ifadelerde neshten söz edilmemektedir. Ayrıca rivayetin bu versiyonunda bazı Müslümanların yeni hüküm gelmeden ve dolayısıyla ondan haberdar olamadan ölmesi ve bu kimseler hakkında başkalarının soru sorması söz konusudur. Bu farklılık daha önce de işaret edildiği gibi Sa’lebî tefsirinin baskılarından birinde, ayrıca İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) *Zâdü’l-mesîr*’inde ve Haddâd tefsirinde de görülmektedir. Bu durumda “âyetin yeni hükümle amel edemeden ölenler hakkında diğer Müslümanların soru sormaları üzerine indiği” görüşünün günümüze ulaşan en erken kaynağı Zeccâc’ın *Me’âni’l-Kur’ân*’ı gibi görülmektedir.

Nesefî ise diğer müfessirlerin aksine bu malumatı Mukâtil’in adını zikretmeden yalnızca Kelbî’ye isnad etmiştir. Aynı şekilde Sa’lebî tefsirinde rivayetin ardından gelen açıklamayı da Kelbî’ye isnad ederek nakletmiştir.⁶³ Buradan hareketle Nesefî’nin elinde Kelbî tefsiri bulunduğu ve mezkûr rivayeti oradan aldığı söylenebilir; Sa’lebî’nin ise Mukâtil ve Kelbî rivayetleri arasındaki farkları göz ardı ederek ikisini tek bir rivayet gibi naklettiği çıkarımında bulunulabilir. Yahut Nesefî, Sa’lebî tefsirinde yer alan bu birleşik rivayet ile elindeki Mukâtil tefsirini karşılaştırmış, Mukâtil’de bulunmayan kısımların Kelbî’ye ait olabileceğini düşünmüştür. Bu sebeple ilgili kısımları Kelbî’ye isnad ederek Mukâtil rivayetinden ayırmıştır. Her halükârda burada müfessirlerden birinin rivayete müdahalesi söz konusudur.

Mukâtil ve Kelbî dışında bu malumatın bir de İbn Abbas’a dayandırıldığı görülmektedir. Nitekim İbnü’l-Cevzî, *Tevbe* 115. âyetin nüzûl sebebi bağlamında naklettiği benzer bir rivayeti Ebû Sâlih kanalıyla İbn Abbas’tan nakletmiştir. Eserin muhakkiki dipnotta İbn Abbas’tan Ebû Sâlih kanalıyla

⁵⁹ Sıddık Hasan Han, *Fethu’l-beyân*, 5/415.

⁶⁰ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr-Nüh b. Yahyâ eş-Şehri (ed.), *Mevsû’atü’t-tefsîr bi’l-me’sûr* (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2017), 10/698.

⁶¹ Ebû İshâk İbrahim ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve ir-râbuhû*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1988), 2/474; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/92; İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîz*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse, 2002), 2/235; Mâverdi, *en-Nüket*, 2/411; Sem’ânî, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 2/355; Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422/2001), 3/92; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 8/277; Muînüddin Muhammed el-İcî, *Câmi’u’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân (Tefsîrü’l-İcî)* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2004), 2/107; Dürre, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 4/246.

⁶² Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/474.

⁶³ Nesefî, *et-Teyisîr*, 7/496. Eserin muhakkiki de bu duruma hem mukaddimedede (bk. “Mukaddime”, 103) hem de ilgili yerde 3. ve 4. dipnotlarda işaret etmiştir.

gelen bilgilerin de aslında Kelbî tarafından rivayet edildiğini hatırlatmaktadır.⁶⁴ Söz konusu malumatın İbn Abbas'a isnad edildiği bir diğer tefsir de *Tefsîrü'l-Haddâd*'dir. Bu bağlamda İbn Abbas'ın adını zikreden başka bir kaynağa rastlanamadığından eldeki verilerden hareketle Haddâd'ın kaynağının İbnü'l-Cevzî olduğu söylenebilir.⁶⁵

Bu alıntılar, zikredilen bu bilgilerin müfessirler arasında nasıl dolaştığını ve değişime uğradığını; ayrıca değişimlerin kaynağının ancak detaylı incelemelerle tespit edilebileceğini gösteren örnekler olması bakımından mühimdir. Zira görüldüğü üzere müfessirler, erken, klasik yahut modern dönem fark etmeksizin ikincil kaynaklar üzerinden dolaylı aktarım yapmakta, fakat ikincil kaynağa işaret etmeksizin ilk kaynağı zikretmektedirler. Bu durumda söylenebilir ki onların "قال فلان" sözleri her zaman doğrudan o ismin eserine müracaat ettikleri anlamına gelmemektedir. Aynı şekilde bu örnek, daha önceki örneklerde de öne sürülen bir iddiayı; yani Sa'lebî'nin "Mukâtil ve Kelbî'den" yaptığı nakillerde rivayetleri birleştirme şeklinde bir tasarrufta bulunduğu tespitini güçlendirmektedir.

2.3. Rivayetin Kaynağı Olarak Zikredilen Müfessirlerin İsimlerine ve Künyelerine Müdahale Edilmesi

Rivayetlere yapılan müdahaleleri ve aynı zamanda tefsirlerde Mukâtil'e yapılan atıflarda hangi Mukâtil'in (Mukâtil b. Süleyman'ın mı yoksa Mukâtil b. Hayyân'ın mı) kastedildiğinin net olmadığını gösteren iki örneğe burada yer vermek uygun olacaktır. Bazı tefsirlerde Mukâtil'e isnad edilerek nakledilen birtakım bilgilerin Mukâtil tefsirinin mevcut nüshalarında bulunmadığından ve bu durumun çeşitli sebepleri olabileceğinden bahsedilmişti. Sözelimi bu rivayetler -bilhassa Mukâtil tefsirinde hiç bahsi geçmeyen bir konudaysa- Mukâtil'in günümüze ulaşmayan diğer eserlerinden alınmış olabilir. Ancak tefsirinde yer alan ve Mukâtil'in görüş beyan ettiği bir konuda diğer müfessirlerin bunun tam aksi bir nakilde bulunması şüpheyle karşılanmalıdır. Zira Mukâtil'in bir eserinde bir görüş beyan ederken diğer bir eserinde bunun aksine bir şey söylemesi akla pek yatkın görünmemektedir. Mesela Mukâtil *et-Tefsîrü'l-kebir*'de her sûrenin başında o sûrenin Mekkî veya Medenîliği ve sûrede bundan istisna olan âyetler hakkında bilgi vermektedir. Bu konuda Mukâtil'den yapılan nakillerin *et-Tefsîrü'l-kebir*'den alınmış olması beklenir.⁶⁶ Dolayısıyla Mekkî-Medenî bilgisi hakkında Mukâtil'den nakledilen ancak onun tefsiri ile uyumsuz olan nakillerde ihtilafın nereden kaynaklandığı ve bu ihtilafın başka karışıklıklara yol açıp açmadığı araştırılmalıdır.

Örneğin Mukâtil, Rahmân sûresinin Mekkî olduğunu söylemiş⁶⁷ fakat Mâverdi bu konuda Mukâtil'e başka bir görüş isnad etmiştir. Zira Mâverdi'ye göre Hasan (el-Basrî) (ö. 110/728), İkrime (ö. 105/723) ve Câbir (?) sûrenin Mekkî; İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve Mukâtil ise sûrenin

⁶⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422/2001), 2/306.

⁶⁵ Haddâd, *Tefsîrü'l-Haddâd*, 3/364.

⁶⁶ Daha düşük bir ihtimal ise bu bilgilerin -neshin Mekkî-Medenî bilgisi ile yakın ilgisinden dolayı- *Kitabu'n-nâsîh ve'l-mensûh* adlı günümüze ulaşmayan eserinden alınmış olmasıdır. Eserleri hakkında verilen bilgilere göre Mukâtil'in Mekkî-Medenî ilmüne dair müstakil bir eseri bulunmamaktadır; bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 222.

⁶⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 4/193. Muhakkikin belirttiğine mevcut mushafa göre bu sûre Medenî sûreler arasında sayılmaktadır. (Muhakkikin bahsettiği mushaf Medine mushafıdır. Türkiye'de basılan mushafalarda sûrenin Mekkî olduğu belirtilmektedir.) İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân*'ında ve Zürcânî'nin *Menâhil*'inde nerede indiği ihtilafli olan sûreler arasında; Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ında Medenî sûreler arasında sayılmaktadır. Süyûtî ise cumhurun kanaatinin sûrenin Mekkî olduğu yönünde olduğunu belirtmiştir; bk. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, ts.), 338; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1957), 1/194; Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1974), 1/49; Muhammed Abdüzazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, ts.), 1/198.

tamamının Medenî olduğunu söylemiştir.⁶⁸ Bu nakil, sûrenin Mekkî olduğu belirten Mukâtil'in tefsiri ile uyuşmamaktadır. Mâverdî tefsirindeki bu hatalı aktarım daha sonra kıraat alimi Hüzeli (ö. 465/1073),⁶⁹ Kirmâni (ö. 500/1106'dan sonra), Kurtubî, İbn Âdil, Hatîb Şirbînî (ö. 977/1570), Âlûsî, Siddîk Hasan Han, Saîd Havvâ (1935-1989), Dürre, Zühaylî ve Etiyopya asıllı çok yönlü bir âlim olan Hererî (1930-2019) tarafından da nakledilmiştir.⁷⁰ Aynı şekilde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin ilgili maddesinde de bu görüş İbn Mes'ûd ve Mukâtil'e dayandırılmıştır.⁷¹

Öte yandan yalnızca İbnü'l-Cevzî Mukâtil'in bu konudaki görüşünü doğru bir şekilde nakletmiştir.⁷² Bu durum İbnü'l-Cevzî'nin Mukâtil rivayetlerini genellikle aracı kaynaklardan değil, doğrudan Mukâtil tefsirinden -en azından günümüze ulaşan Bağdat tarikinden- aldığını göstermektedir. Mâverdî'nin bu konudaki kaynağının kim olduğu yahut bu hatanın nereden kaynaklandığı ise açıklığa kavuşturulamamıştır. Mâverdî'nin, sûrenin Medenî olduğunu söyleyen âlimlerin isimlerine Mukâtil'in adını sehven eklemiş olması da ihtimal dâhilindedir.⁷³ Bununla beraber aşağıda bu hatanın başka bir hataya sebep olduğunu düşündüren bazı tespitler de görülebilmektedir.

Yukarıda adı geçen müfessirlerden farklı olarak Neseî söz konusu sûrenin Medenî olduğu bilgisini Mukâtil b. Hayyân ve Vâkıdî'ye isnad etmiştir.⁷⁴ Daha erken tarihli başka herhangi bir kaynaktan Rahmân sûresinin Mekkî-Medenîliği ile ilgili Mukâtil b. Hayyân'dan nakledilen bir rivayete rastlanamamıştır. Dahası, genel olarak Mekkî-Medenî konusunda Mukâtil b. Hayyân'dan gelen bir rivayet yok gibidir. Neseî'nin bu görüş bağlamında adı geçen Mukâtil'i "İbn Hayyân" olarak tasrih etmesinin sebebi, muhtemelen elinde Mukâtil b. Süleyman tefsirinin bulunması ve orada sûrenin Mekkî olduğunu görmüş olması; buradan hareketle Mâverdî'nin söz ettiği Mukâtil'in Mukâtil b. Süleyman olamayacağı kanaatine varmasıdır. Diğer bir ifadeyle Neseî "Mâverdî'nin aktardığı bu görüş Mukâtil b. Süleyman tefsirinde bulunmuyor, dolayısıyla bu Mukâtil ancak Mukâtil b. Hayyân olabilir" diye düşünmüş ve İbn Hayyân kaydını kendisi eklemiştir.⁷⁵

Benzer bir durum Maûn sûresinin başında da görülmektedir. Nitekim bu sûre hakkında Neseî Mukâtil b. Hayyân'ın "Sûrenin ilk yarısı Mekkî, kalan yarısı da Medenî'dir." dediğini nakletmiştir.⁷⁶ Tespit edilebildiği kadarıyla hiçbir kaynaktan Mukâtil b. Hayyân'dan böyle bir rivayet nakledilmemiştir. Fakat Mâtürîdî'nin *Te'vilât*'ında karşımıza çıkan bir yorum, büyük ihtimalle bu hatanın kaynağıdır. Nitekim Mâtürîdî bu sûrenin nüzûlü hakkında ihtilaf olduğunu belirtmiş, sûrenin Medîne'de indiği görüşünü İbn Abbas'a; Mekke'de indiği görüşünü ise Mukâtil ve Mücâhid'e isnad etmiştir. Hemen ardından Mâtürîdî, sûrenin baş tarafının Mekke'de sonunun ise

⁶⁸ Mâverdî, *en-Nüket*, 5/422.

⁶⁹ Hüzeli bunu Mukâtil ile birlikte İbn Mes'ud yerine eş-Şezâî adlı bir âlime isnad etmiştir; bk. Ebü'l-Kâsım Yûsuf el-Hüzeli, *el-Kâmil fi'l-kirâât ve'l-erbe'ine'z-zâide 'aleyhâ*, thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rufâi eş-Şâyib (b.y.: Müessesetü Semâ, 2007), 125.

⁷⁰ Hüzeli, *el-Kâmil*, 125; Kirmâni, *Lübâbü't-tefâsîr (nâkis)*, 3113; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/151; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 18/290; Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 4/156; Siddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân*, 13/311; Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kahire: Dârü's-Selâm, 1424), 10/5639; Dürre, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 9/394; Zühaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr*, 27/191; Muhammed el-Emin el-Hererî, *Tefsîru hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân fi ravâbi' ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), 28/161.

⁷¹ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Rahmân Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/417.

⁷² Daha sonra Alemüddîn es-Sehâvî'nin eserinde de sûrenin Mekkî olduğu görüşü Mukâtil'e isnad edilmiştir; bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/205; Alemüddîn es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ'*, thk. Abdülhak Abdüddâyim Seyf el-Kâdî (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1999), 1/142.

⁷³ Konuyla ilgili benzer örnekler bu makaleye esas teşkil eden doktora tezinde ele alınmıştır.

⁷⁴ Neseî, *et-Teysîr*, 14/175.

⁷⁵ Bikâî de Neseî'nin kaynağını tespit edemediğimiz alıntısını -başında قال النسي في ilavesiyle- tekrarlamıştır; bk. Burhânüddîn el-Bikâî, *Mesâ'idü'n-nazar li'l-İsrâf 'alâ makâsidi's-süver* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1987), 3/44.

⁷⁶ Neseî, *et-Teysîr*, 15/497.

Medîne'de inmiş olmasının mümkün olduğunu söylemiştir. Zîrâ sûrenin başı dini yalanlayan Âs b. Vâil hakkındadır ki kendisi Mekkelidir. Sûrenin sonlarında ise namazda riyakârlık ve hayrı engellemek gibi münafıkların vasıfları zikredilmektedir⁷⁷, ki münafıklar daha ziyade Medîne döneminin gündemidir.⁷⁸ Nesefî'nin Mâtürîdî'den çok sayıda nakilde bulunduğu düşünülecek olursa bu yorumu *Te'vilât*'ta görmüş olması mümkündür. Dolayısıyla Nesefî Mâtürîdî'nin yukarıda zikredilen yorumunu da Mukâtil'in⁷⁹ görüşünün devamı gibi düşünmüş olabilir. Ve böyle bir görüşe Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinde rastlamadığından, *Te'vilât*'ta söz konusu bağlamda adı geçen Mukâtil'in ancak İbn Hayyân olabileceğini düşünmüştür.

Zikredilen iki örnek vesilesiyle yapılan bu çıkarımlardan hareketle, Nesefî'nin de tıpkı Sa'lebî gibi zaman zaman rivayetlere -ravinin ismine künye eklenmesi şeklinde de olsa- müdahale ettiği söylenebilir. Nitekim *et-Teysîr*'in muhakkiki de müellifin İbn Hayyân ve İbn Süleyman künyelerini yer yer karıştırdığını, birine ait bir görüşü ötekine isnad ettiğini, hatta bu durumun başka tefsirlerde de görüldüğünü tespit etmiştir.⁸⁰ Netice itibariyle rivayet tefsiri kategorisine dâhil edilen eserlerde rivayetin kaynağını tespit yahut aracı kaynakta geçen bilgilere sadakat noktasında birtakım zaafaların bulunduğu söylenebilir.

Sonuç

Tefsirlerde, Mukâtil tefsirinin günümüze ulaşan Bağdat tarikine ait nüshalarda -ve bunlardan hareketle hazırlanan tahkikli baskılarında- yer almayan bazı bilgilerin Mukâtil'e isnad edilerek yer alması daha önce de araştırmacıların dikkat çektiği bir problemdir. Problemin kaynağına dair onların sunduğu ihtimal; Mukâtil'in günümüze ulaşmayan Horasan tarikinde mevcut iken sonradan Bağdat tarikinden bazı bilgilerin çıkarılmış olmasıdır. Tefsirin iki ayrı rivayeti arasında ne ölçüde farklılığın bulunduğu bilinmemektedir. Buna dair tek kapsamlı araştırma, Koç'un Sa'lebî tefsirindeki Mukâtil rivayetlerini incelediği çalışmasıdır. Öte yandan buldukları bölge itibariyle Semerkandî'nin ve Nesefî'nin, Mukâtil tefsirinin Horasan tarikinden nakilde bulunmuş olmaları muhtemeldir. Bu iki tefsirde mevcut Mukâtil tefsiri ile uyum arz eden bilgilerin Sa'lebî tefsirinde farklılaşması, tefsirin Horasan tarikinde *el-Keşf*'te görüldüğü kadar bir fark olmadığını düşündürmektedir. Dolayısıyla *el-Keşf*'te yer alan ve sonraki tefsirlerde de tekrarlayan hatalı nakillerin bir kısmı, Mukâtil tefsirinin farklı tariklerinden ziyade Sa'lebî'nin müdahalelerinden kaynaklanmış gibi görünmektedir.

Makalede bir kısmına yer verilen örnekler aracılığı ile birtakım sonuçlara varılmıştır. İlk olarak aracı tefsirler olarak zikredilen Semerkandî, Sa'lebî ve Mâverdi'nin rivayet yöntemlerinde bazı problemlerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu problemler rivayetin lafızlarının, formunun ve cümle kurgusunun değiştirilmesi; iki ayrı müfessire (Kelbî ve Mukâtil) ait rivayetlerin ortak noktaları üzerinden birleştirilerek tek bir rivayet halinde iki ayrı isme isnad edilmesi ve bu sırada rivayetleri birbirinden ayıran detayların kaybolması şeklinde ifade edilebilir. Mukayeseler sayesinde Sa'lebî'nin “قال الكلبي ومقاتل” şeklinde naklettiği rivayetlerin Nesefî'nin *et-Teysîr* adlı tefsirinde ayrı ayrı nakledildiği tespit edilmiştir. Diğer taraftan Mukâtil rivayetlerini mevcut Mukâtil tefsirinden farklı olarak ve tıpkı aracı tefsirlerde geçtiği şekliyle aktaran müfessirler

⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 17/337.

⁷⁸ Esasen Mâtürîdî'nin bu açıklamaları da Mukâtil tefsirinde verilen bilgiler ile uyumludur. Ancak Mukâtil sûrenin ikinci yarısının Medîne'de indiğine dair herhangi bir ifade kullanmamış, sûrenin tefsirinin başında bu sûrenin Mekki olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Mâtürîdî yukarıda zikredilen çıkarımı, âyetlerin kimler hakkında indiğine dair verilen bilgilerden hareketle kendisi yapmış görünmektedir. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, 1423, 4/871.

⁷⁹ Aslında yalnızca Mukâtil değil, görüşün kaynağı “Mukâtil, Mücâhid ve bir grup (وجماعة)” şeklinde geçmektedir.

⁸⁰ Nesefî, *et-Teysîr*, *Mukaddime*, 108-111.

olduğu görülmüştür. Bu durum, onların Mukâtil tefsirine doğrudan erişimleri olmayıp onun rivayetlerini Semerkandî, -bilhassa- Sa'lebî ve Mâverdî üzerinden nakletmiş olduklarını göstermektedir.

Mâverdî'nin tefsirinde de Mukâtil'den yapılan nakillerde hatalar bulunduğu tespit edilmiştir fakat Mâverdî'nin söz konusu hatalı alıntıları Sa'lebî kadar tefsir literatürüne etki etmemiştir. Öte yandan başka bir bulgu da tefsirlerde yer alan hatalı Mukâtil nakillerinin, sonradan Ebû Hafs en-Nesefî tarafından düzeltilmeye çalışıldığı tespit edilmesidir. Nesefî bu alıntıları Mukâtil tefsirinde bulamamış, dolayısıyla bu uyumsuzluğun, hangi Mukâtil'in kastedildiğinin belirtilmemesinden kaynaklandığını düşünerek rivayette yer alan Mukâtil ismine İbn Hayyân künyesi eklemiştir. Bu durum Nesefî'nin rivayet anlayışı hakkında okuyucuya bir fikir verebilir.

Bir başka mesele, İbnü'l-Cevzî ve Fahreddin er-Râzî'nin Mukâtil rivayetlerinde Sa'lebî'yi takip etmemiş olmasıdır. Çünkü bu hususta Sa'lebî tefsirinde görülen bazı ihtilafların *Zâdü'l-mesîr* ve *Mefâtihu'l-gayb*'da tekrarlanması, sözgelimi Begavî ve Hâzin tefsirlerine kıyasla daha az görülmektedir. Muhtemelen bu iki müfessir (İbnü'l-Cevzî ve Râzî), ya tefsirin Bağdat tarikinden nakilde bulunmuşlar ya da günümüze ulaşmayan Horasan tarikinden -Sa'lebî aracılığıyla değil- doğrudan nakilde bulunmuşlardır. Bunun tespiti için iki müfessirin eserlerinde Mukâtil rivayetlerinin daha detaylı araştırılması gerekmektedir.

Makalede ortaya konan bir başka tespit de bazı müfessirlerin Mukâtil'den geldiği anlaşılan rivayetlere eserlerinde yer verdikleri halde Mukâtil'in ismini zikretmemeleridir. Klasik dönemde Semerkandî, Sa'lebî, Mâverdî, Begavî, Vâhidî ve Kurtubî; modern dönemde ise Mazharî ve Sıddık Hasan Han gibi eserlerinde Mukâtil'e sıklıkla atıfta bulunan müfessirler bile zaman zaman Mukâtil'in ismini zikretmeden ondaki bilgileri aktarmışlardır. Diğer yandan Zemahşerî, Hâzin, Ebû Hayyân, Uleymî, Bursevî, Âlûsî ve Zühaylî de Mukâtil'in adını zikretmeden ondan nakilde bulunduğu bu çalışma kapsamında tespit edilen müfessirlerdendir. Bu durum, Mukâtil rivayetlerinin tefsir literatüründeki yoğunluğunu tespit etmeyi amaçlayan çalışmalarda belirtilen sayıların aslında görünenden daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır.

Netice itibarıyla bu makalede Mukâtil tefsirinden yapılan alıntılar üzerinden rivayetlerin geçirdiği değişim ve dönüşümler ile bunların literatüre etkisi araştırılmıştır. Diğer yandan Mukâtil rivayetlerinin örtük olarak literatüre intikalini gösteren verilere de yer verilmiştir. Son olarak bu konuyla ilgilenen araştırmacılara burada zikredilen tespitlerin sağlamlasına yönelik yapılabilecek bazı çalışmalar önerilebilir. Örneğin Sa'lebî'nin farklı müfessirlerden aktardığı rivayetler, erken dönemde bunlara yer veren diğer tefsirlerle mukayese edilerek Sa'lebî'nin gerçekten rivayetler üzerinde tasarruflarda bulunup bulunmadığı kritik edilebilir. Özellikle birden fazla isme isnad ettiği rivayetlerin aslı tespit edilip bu rivayetleri birleştirirken aralarındaki farkları göz ardı edip etmediği kontrol edilebilir. Yine herhangi bir tefsirde Mukâtil ismine isnad edilmiş olup Mukâtil tefsiri ile uyumsuz olan nakillerin Mukâtil b. Hayyân'a ait olup olmadığı kontrol edilebilir. Bu konuda Mukâtil b. Hayyân'dan çok sayıda nakilde bulunan İbn Ebî Hâtim ile Taberî ve Süyûtî tefsirlerinden istifade edilebilir. Böylelikle "tefsirlerde Mukâtil rivayetleri" konusu farklı açılardan ele alınarak konunun problemli yanları açıklığa kavuşturulabilir.

Kaynakça

- Âlûsî, Şehâbüddin Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994-1995.
- Begavî, el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzil fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 4. Baskı, 1997.
- Bikâî, Burhânüddîn. *Mesâ'idü'n-nazar li'l-ışrâf 'alâ makâsıd's-süver*. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1987.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-hadîs*. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1383/1963.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. Ankara: İSAM Yayınları, 2022.
- Dürre, Muhammed Ali Tâhâ. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-kerîm ve i'râbuhû ve beyânuhû*. 10 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2009.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhîr fi't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1320.
- Ess, Josef van. *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*. 3 Cilt. Berlin: Walter de Gruyter, 1992.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed. *Tenvîrü'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Haddâd, Ebû Bekr. *Keşfu't-tenzil fi tahkîki'l-mebâhis ve't-te'vil*. thk. Hişâm b. Abdülkerîm el-Bedrânî el-Mevsilî. 6 Cilt. İrbid: Dârü'l-Kitâbi's-Sekâfiyyi'l-Ürdün, 2008. (Muhakkik'in hatası ile İmâm Taberânî'ye isnad edilip "et-Tefsîrü'l-kebîr tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm li'l-imâm et-Taberânî" adıyla basılmıştır.)
- Havvâ, Saîd. *el-Esâs fi't-tefsîr*. 11 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 6. Baskı, 1424.
- Hâzin, Ali b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vil fi me'ânî't-tenzil*. thk. Muhammed Ali Şâhîn. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994-1995.
- Hererî, Muhammed el-Emîn. *Tefsîru hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân fi ravâbi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 33 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 2001.
- Hüzelî, Ebü'l-Kâsım Yûsuf. *el-Kâmil fi'l-kırâât ve'l-erbe'ine'z-zâide 'aleyhâ*. thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rufâi eş-Şâyib. b.y.: Müessesetü Semâ, 2007.
- İbn Acîbe, Ebü'l-Abbas Ahmed. *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Raslân. 7 Cilt. Kahire: Hasan Abbas Zekî, 1419/1998-1999.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer. *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. Suudî Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 3. Baskı, 1419/1998.
- İbn Ebî Zemenîn. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîz*. thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-'Ucâb fi beyâni'l-esbâb*. thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs. 2 Cilt. Dammam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Beşâir, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422/2001.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2. Baskı, 1997.
- Îcî, Muînüddîn Muhammed. *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîrü'l-Îcî)*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Kirmânî, Tâcülkurrâ Burhânüddîn. *Lübâbü't-tefâsîr (nâkis)*. thk. Nâsır b. Süleymân el-Ömer vd. b.y.: y.y., ts.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi-es-Sa'lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman Rivayetleri*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Etfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısıryye, 2. Baskı, 1964.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Mizân, 2005-2007.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'uyûn (Tefsîrü'l-Mâverîdî)*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mazharî, Muhammed Senâullah. *Tefsîrü'l-Mazharî*. thk. Gulâm Nebî et-Tûnusî. Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412/1992.
- Mertoğlu, M. Suat. "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (2021), 183-222.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Yazma Tefsir Literatürü*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîr-i Kebîr*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 4 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân (et-Tefsîrü'l-Kebîr)*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâs, 1423/2002.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Nesefî, Ebû Hafis Necmüddîn Ömer. *et-Teysîr f't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. 15 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2019.
- Nizâmüddîn en-Nisâbü'rî, Hasen b. Muhammed. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Zekerıyyâ Umeyrât. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1996.
- Obaidî, Abdullah Abdulkareem Mohammed. *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm Adlı Eserindeki Mukâtil b. Süleyman Rivayetlerinin Mukâtil'in Kendi Tefsirindekilerle Mukayesesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebir)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 3. Baskı, 1420/1999.
- Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru's-Sa'lebî)*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 2002.
- Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru's-Sa'lebî)*. thk. Salâh b. Sâlim b. Said Bâ'usmân vd. 33 Cilt. Cidde: Dârü't-Tefsîr, 2015.
- Sehâvî, Alemüddîn. *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ'*. thk. Abdülhak Abdüddâyim Seyf el-Kâdî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1999.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys. *Tefsîru's-Semerkandî*. thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr. *Tefsîrü'l-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ganîm b. Abbas b. Ganîm. 6 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997.
- Siddîk Hasan Han, Ebû't-Tayyib Muhammed. *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân*. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıryyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1974.
- Şirbînî, el-Hatîb. *es-Sîrâcü'l-münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zı me'ânî kelâmi rabbîne'l-hakîmi'l-habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü Bulak, 1285/1868-1869.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân-Şehrî, Nûh b. Yahyâ (ed.). *Mevsû'atü't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2017.
- Türker, Ömer. *Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu-Mukatil b. Süleyman'dan Hareketle Bir İnceleme*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

- Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn. *Fethu'r-rahmân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Nüreddîn Tâlip. 7 Cilt. Dımaşk: Dârü'n-Nevâdir, 2009.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*. thk. İsam Abdülmuhsin el-Humeydân. Dammam: Dârü'l-İslâh, 2. Baskı, 1992.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Rahmân Süresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/417. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yazıcı, İshak. *Ebü'l-Leys es-Semerkandi'nin, Mukatil İbn Süleyman'ın Tefsiri ile Olan Münasebeti*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Seminer Çalışması, 1979 [?].
- Zeccâc, Ebü İshâk İbrahim. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. thk. Abdülcelil Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Kahire, Beyrut: Dârü'r-Rayyân lî't-Türâs, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Baskı, 1987.
- Zerkeşi, Bedreddin. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1957.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrû'l-münîr fi'l-akîde ve's-şerî'a ve'l-menhec*. 32 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1991.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrû'l-vasîf*. 3 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1422/2001.
- Zürkânî, Muhammed Abdüzazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 3. Baskı, ts.